

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО КЛАСИЧЕСКИ И НОВИ ФИЛОЛОГИИ
Том 106

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE DES LETTRES CLASSIQUES ET MODERNES
Tome 106

ГРАМАТИЧЕСКИТЕ ФИГУРИ, ИЛИ ЗА ИСТОРИЯТА НА ЕДНА ГЛАВА
ОТ ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА БАЛКАНИТЕ

Елия Маринова

Катедра по класическа филология

Елия Маринова. ГРАМАТИЧЕСКИТЕ ФИГУРИ, ИЛИ ЗА ИСТОРИЯТА НА ЕДНА ГЛАВА ОТ
ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА БАЛКАНИТЕ

Статията проследява историята на учението за граматическите фигури като част от еволюцията на възгледите за езика във възрожденските грамматики на Балканите от първата половина на XIX век. Предлага се анализ на главите, посветени на образната реч и на класификациите на фигурите на речта в гръцките грамматики на книжовници от Гърция, България и Сърбия. Изследват се различните антични и средновековни традиции, които се събират в сложен възел в „граматическата“ интерпретация на образния език в контекста на филологическите полемики от началото на XIX в.

Elia Marinova. THE GRAMMATICAL FIGURES OR THE HISTORY OF ONE CHAPTER IN THE
ENLIGHTENMENT GRAMMARS ON THE BALKANS

This study presents a general overview of the history of the grammatical figures as a part of the evolution of the language concepts in the early nineteenth-century Balkan grammars. The chapters dealing with the figurative speech and the *schemata* classifications in the Greek grammars of several scholars from Greece, Bulgaria and Serbia are an object of thorough analysis. Further study is directed toward the ancient and medieval traditions which interfere in the “grammatical” interpretation of the figurative speech in the context of the philological polemic in the XIXth century.

Key words: Greek grammars on the Balkans in the beginning of the XIXth century, the doctrine of the grammatical figures and its evolution, the use of *ratio quadripartita* in modern philology, Latin influences on the concept of the figurative speech on the Balkans.

Съдържание

I. Увод.....	
II. Какво е граматическа фигура?.....	
III. Учението за граматическите фигури в граматиките на гръцките възрожденски автори.....	
IV. Учението за граматическите фигури в граматиките на българските възрожденци.....	
V. Влияния на църковнославянската традиция върху разпространението на учението за фигурите в Сърбия и България.....	
VI. Заключение.....	

Увод

Който пише граматика, трябва да подреди правилата ѝ, не както той желае, а с оглед на това какъв е говоримият език, който се захваща да преподава. В противен случай това няма да е граматика, ами като онова чудовище у Омир: с лъвска глава, с опашка на дракон, с туловище козе¹.

Авторът на тези редове, Атанасиос Христулуос, е познат в България повече като олицетворение на типа на влашкия фанариот (Пенев 1977: 89) и като вдъхновител на ранните преводи и анакреонтически опити на Петко Р. Славейков и Анастас Кипиловски. Той обаче е оставил и една граматика на говоримия гръцки език, в чийто предговор се обръща към читателя с препоръка да използва само онези учебници, които отразяват общоразпространената езикова употреба, „συνήθεια πάγκοινη“ в съвременна Гърция. Както иронично отбелязва английският преводач на Жюл Давид², който съпоставя методологическите принципи на Давид с тези на водещите гръцки книжовници, това наистина щеше да бъде отличен съвет, ако авторът не опровергаваше сериозността му с шестдесет страници „материя за високо начетени елинисти“ и „ако не беше неговата отдаденост на собственото му творение – еолийско-дорийската теория“³.

Един поглед към огромния брой гръцки граматика от края на XVIII и XIX в. ни убеждава в правотата на Христулуос да ги сравни с химерата,

---

¹ Αθανασίου Χριστοπόλου Γραμματικὴ τῆς αἰολοδορικῆς, ἤτοι τῆς ὀμιλουμένης τωρινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσας. Ἐν Βιέννῃ, παρὰ Ἰωάννα Σχραίμβα, 1805, σ. 2. Вплетеният цитат е от *Илиада*, 6, 181: Πρόσθε Λέων, ὄπισθε δὲ δράκων, μέσση δὲ Χίμαιρα.

² The Modern Greek Grammar of Julius David, transl. from the original French by the Rev. George Winnock, Chaplain to the Forces in the Ionian Islands. London, 1825, vi–vii. Жюл Давид е назначен за учител по френски език в Класическата гимназия на о-в Хиос през 1815 г. Пише граматика на новогръцкия език за чужденци, която намира широко разпространение в Европа, но и в Гърция.

³ Христулуос действително отделя близо 60 страници от общия обем на граматиката си, за да докаже, че наименованието на съвременния гръцки език трябва да бъде еолийско-дорийски (Αἰολοδορικὴ), тъй като според него именно тези два диалекта, а не атическият образували основата на по-късния език.

сразена от Белерофонт: пред нас са чудноватите създания на една епоха, в която енциклопедизмът лесно преминава в еkleктизъм. Тези трудове не са компилативни в смисъла, в който всяка граматика неизбежно има компилативен характер, а по-скоро хибридни с артистичен размах, който ги прави достойни за перото на Умберто Еко или на Борхес. Това впечатление се поражда преди всичко от подредбата на материала, в която се смесват различни и понякога противоречиви принципи на систематизация, заимствани от античните граматически трактати, от школския канон във Византия и от латинската граматическа традиция. Благодарение на това е възможно веднага след учението за осемте части на речта, най-често след раздела за съюзите, да израства изненадващо като „опашка на дракон“ учението за фонологичните промени. Накратко, съвременният читател би се почувствал объркан от това, че не намира тематичните единици на „логичното“ им място. Особената компилативна природа на тези трудове се изразява и в това, че нерядко те си поставят задачите на нормативната и дескриптивната, но и на историческата граматика благодарение на факта, че претендират да са граматика едновременно на мъртвия език и на живия му наследник, а понякога – и на един универсален граматически език с общовалидни правила. Така влиятелната граматика на Константинос Вардалахос, отпечатана в Одеса през 1829 г., е разделена на четири части: обща граматика, в която излага принципите на школата от Port Royal (ή καθόλου γραμματική), граматика на говоримия гръцки (τῆς ὀμιλουμένης ἑλληνικῆς γλώσσης), граматика на старогръцкия в епитоме, представена по-достъпно във въпросо-отговорна форма и в таблици, и накрая пълна граматика на старогръцкия език. Над цялата тази литература се извисява като готическа катедрала чудовищният коментар на Неофитос Кавсокаливитис към IV книга на граматиката на Теодор Газа. Както казва Константинос Кумас⁴, този иначе начетен в езика и философията на елините човек прахосал целия си живот, за да обясни в 1300 страници коментар малката книжка на Газа, и то „да обясни това, което не се нуждае от обяснения, а само от пренасяне на по-ясен език, с примери, подбрани от най-добрите автори“. Ако добавим, че в този

---

⁴ Γραμματικὴ διὰ σχολεία ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα, ἐν Βιέννῃ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀντωνίου Αὐκούλου, 1833, Προλεγόμενα, ιγ'.

коментар влизат бележки от всички области на знанието – метафизика, теология, оптика, механика, музика и т.н., едва ли ще е необходимо да търсим други илюстрации на енциклопедизма на предвъзрожденските и възрожденските граматически трактати.

Върху филологическите занимания от епохата, за която става дума в това изследване, лежи дългата сянка на традицията, но от друга страна те отразяват зараждащата се тенденция към опростяване, регуляризация и аналогизация на езика. Един преглед на предговорите – а предисловие не липсва почти в нито една граматика от епохата – ще открие много бързо същата топка на аргументацията, която разработва античният атицизъм с неговата носталгия по атическата хармония, разклатена от налагането на елинистическото койне и от управлението на неуките римляни. Същата програма за езикова регулация, *mutatis mutandis* – например на мястото на римляните като виновници за развалата на езика, са посочвани франките, османските поробители, та дори и българите, възвестяват граматическите трудове на XIX в. Трябва да добавим – с една съществена разлика: ако атицизмът разполага с общоприет канон, който да вдъхнови възкресяването на класическия стил – произведенията на десетте оратори и представителите на Старата атическа комедия, то създателите на „чистия“ съвременен гръцки език още нямат своя литература, която да влезе в ролята на естествен творец и законодател на езика. Това поставя неразрешим за момента проблем за представителите на умереното крило на Адамандиос Кораис, на чиито възгледи е съдено да надделеят в езиковия спор. Партията на Кораис, както е известно, търси среден път да примири привържениците на архаичния език и писателите, които признават само простонародния за литературен език. За Кораис основите на литературния език все пак трябва да са в старогръцкия, тъй като простолюдният говор не съдържа достатъчно изразни средства за едно по-високо поетическо, философско или научно творчество. Модерната граматика на съвременния гръцки език, съдейки по голямото му начинание *Елинска библиотека* и по различни изказвания, пръснати в кореспонденцията му, може да се роди само когато има вече завършени и общоприети като еталон автори на съвременна литература. Доколкото Кораис упражнява влияние не само общо с реформаторските си възгледи, но и с граматическите наблюдения и теории, които оставя в наследство, не е чудно, че откриваме някои от възгледите му, застъпени в *Елинска библиотека*, като

постоянно преповтарян *locus communis* в предговорите на граматиките чак до 80-те години на XIX в. Такъв е пасажът в предговора към изданието на Хелиодор от 1804 г., в който Кораис подчертава, че писателите, които творят една национална литература, допринасят много повече за развитието, обогатяването и пречистването на езика, отколкото граматиките и филолозите:

Може някой да намери, че противореча на себе си, понеже преди малко казах, че трябва да се прави и подобрява нашият простонароден език, а сега изглежда, като да искам ние да пишем тъй, както говори простият народ... Като казвам: народът е собственик на езика си, с това не мисля, че поправянето и подобренето на езика трябва да се предостави на охлократските прищевки на невежите... Учените у един народ са естествени законодатели на езика – но, повтарям, те са законодатели в една демократична работа. ... Единствените надлежни законодатели в езика са неговите класически писатели и поети [...] И френската граматика, когато определя някои правила на синтаксиса, не казва, че тъй е по-разумно да се пише, но че така са писали най-бележитите писатели и поети. *Понеже няма още такива писатели на нашия сегашен език, ние не можем да имаме и граматика*⁵ [курсив мой, бел. Е. М.].

Този пасаж може да се съпостави с десетки подобни разсъждения в предговорите към граматическите трактати от *Точна гръцка граматика* на Антониос Катифорос (1734) чак до *Синтаксиса* на Константинос Катевенис от 1884 г. Тук ще се ограничим до позоваването на двама автори на граматика на съвременния гръцки или простоелински език, тъй като за техните опоненти – пуристите, без друго е очевидно, че както литературните творби, така и граматиките следва да се пишат на „атически диалект“. Първият е Димитриос Дарварис, който в предговора към своята граматика на „простоелинския език“ от 1806 г.⁶ се оплаква от липсата на добър пример за адекватен на особеностите и нуждите на съвременния език литературен стил (ὄφος):

---

⁵ Тук цитираме по българския превод, приведен от Б. Пенев (Пенев 1977: 95, 98).

⁶ Γραμματικὴ ἀπλοελληνικὴ σχεδιασθεῖσα ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως, εἰς χρῆσιν τῶν ὁμογενῶν νέων. Ἐν Βιέννῃ, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδῶτη, 1806, iii. Преводите на гръцките текстове, освен където е посочено друго, са на авторката (Е. М.).

Но срещнах голяма трудност в изпълнението на задачата си; тъй като забелязах такава неравност в стила на произведенията на гръцките автори, че не знаех кои от тях да избира за водачи в този наш общ език [курсив мой – бел. Е. М.]. Защото не си служат всички с един общ стил, ами едни без мяра подражават на древните (ἑλληνίζουσιν), други изцяло са минали на простонароден език (χυδαῖζουσιν), а трети си служат с полуварварски език (μῆξοβαρβαρίζουσιν); с една дума, както им се харесва. Не се намери до днес един родолюбив грък да си направи труда да регулира бащиния си език посредством една граматика, така че да пишат всички без разлика по нея на един общ стил, изящен и лесен за разбиране за всеки...

Терминологията, с която си служи Дарварис, за да обозначи двата основни идиома и компромисната среда помежду им, води началото си още от XVII в., от Е. Янулис, който за пръв път използва наречията „ἑλληνιστί“ (на правилен гръцки), „μῆξοβαρβαριστί“ (на смесен език) и „χυδαῖστί“ (на простолюден език). Макар Дарварис да защитава необходимостта от граматика на говоримия език, написана на същия този простоелински, достъпен за невръстните ученици език, и той попада в клопката на неразрешимото противоречие, което измъчва Кораис – авторите с техния неединен стил са виновни за това, че граматиките не могат да изпълнят задачата си, но и филолозите, тъй като не са изпълнили задължението си да наложат единен регулиран език, носят вината за това, че авторите пишат сякаш на три различни езика.

Георгиос Ламбисис в предговора на своята граматика⁷ на съвременния гръцки език се позовава отново на Кораис, Προλεγόμενα и Ἄτακτα, за да изрази убеждението си, че съвременният език може да се съперничи на старогръцкия, ако бъде регулиран и пречистен. По-долу цитираме оригиналния текст паралелно с превода, за да открием някои ключови понятия:

---

⁷ Γραμματικὴ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης ὑπὸ Γεωργίου Λαμπίση. Σμύρνη, ἐν τῇ ἑλληνικῇ τυπογραφίᾳ, 1833.

Ἡμεῖς ὅμως οὔτε ποιητὰς ἔχομεν ἀρκετοὺς οὔτε πολυαρίθμους Συγγραφεῖς κλασσικοὺς τοὺς ὁποίους συμβουλευόμενος νὰ ἐμπορῇ τις νὰ συντάξῃ Γραμματικὴν τῆς Γλώσσης, ἀλλὰ μάλιστα πολλοὶ μέλλοντες Συγγραφεῖς προσμένουσιν ἴσως ἀπὸ τὰς Γραμματικὰς νὰ διδαχθῶσι τὴν κανονικωτέραν γλῶσσαν.

(Ние обаче нямаме нито достатъчно поети, нито многобройни класически писатели, та като се допита до тях, човек да може да състави граматика на езика, а по-скоро обратното, мнозина бъдещи писатели чакат може би от граматиките да им бъде преподаден правилният език).

Както се вижда, натъкваме се на същия порочен кръг – авторите на граматика чакат езикът да стане по-съвършен, т.е. да бъде създадена литературата, която да е достойна основа за новите граматика, които ще отразят нормите на езика; но и авторите, от друга страна, чакат граматиките да създадат общоприети правила на онзи регулиран отгоре (κανονισθεῖσα) език, на който да бъде написана новата литература. Показателно за изкуствения пренос на граматически концепти от античните лингвистични теории е това, че като предпоставка за написването на пълноценна граматика е названо създаването на национална поезия, тъй сякаш прозата не е достатъчен източник за извеждане нормите на езика. Граматиката на говоримия език в същото време, както казва Пехливанос (Pechlivanos 2007: 1251), е „дискредитирана едновременно от двете диаметрално противоположни гледни точки, от експонентите на демотицизма и от чистокръвните архаисти“.

Този въпрос, най-сетне, получава трети отговор от авторите на граматика извън Гърция. Ако се позовем отново на цитирания предговор на преводача в английското издание на граматиката на Жюл Давид (vi), то носителите на съвременния гръцки във всички области на всекидневната комуникация едва ли са склонни да чакат да се родят новите велики автори на нацията, от които да получат правилата на майчиния си език:

Трябва ли следователно да спрем [да пишем граматика, бел. Е. М.], докато езикът не стане съвършен, докато не стане класически като своята

родителка, та едва тогава търговците и пътниците, несведущи в старогръцкия език, да получат гид за ежедневните си нужди?

Отделихме специално внимание на тясната взаимозависимост между граматиките на националния език и зараждащата се художествена литература, тъй като темата, която ни занимава, лежи именно в пресечната точка между така наречения прост стил и фигуративния стил, между всекидневния и експресивния език, между общоприетата употреба и отклонението от нея. С други думи, става дума за системата от фигури, която в един свой конкретен дял – фигурите на речта – е предмет както на граматиката, така и на реториката и която позволява да се организира литературният език като отделна знакова система вътре в така наречения естествен език. Филологическата рефлексия върху природата на образната реч – колкото и абстрактна да ни изглежда на фона на прагматичните задачи на граматиките в началото на XIX в., подготвя прехода от дескриптивното и нормативното писане към критическото писане и към създаването на модерна литература, която свободно си служи с инструментите на езика. Ето защо нашето сравнително изследване на възрожденските граматиките на Балканите не е насочено към традиционния център на научните дискусии – трактовката на различните части на речта, а към присъствието и източниците на една на пръв поглед периферна глава в трудовете на балканските книжовници – главата за граматическите фигури.

Една от особеностите, които отличават възрожденските граматиките от първата половина на XIX в. от всичко писано по-късно, е повишената чувствителност към темата за езиковите аномалии. Видяхме до каква степен грижата за регуларизацията на езика изпълва предговорите на гръцките граматиките; граматическата рефлексия, но и зараждащата се литературно-критическа мисъл гравитират около идеята за езика – норма, и литературата – норма, завещани от древна Гърция. Погледнати така, граматиките на съвременния говорим гръцки език биха представлявали граматика на отклонението, на едно гигантско отместване от нормата. Оттук и напълно закономерното внимание към фигурите на речта и към понякога трудно различимия им двойник – варваризмите и солицизмите. Достатъчно е да напомним, че в *Импровизирани размишления* Кораис отделя близо една трета от текста за пълна ревизия на Четвърта книга на граматиката на Теодор Газа, която

дотогава е най-авторитетният и най-често цитиран източник за природата на солицизмите.

Образната реч, ἔσχηματισμένος λόγος, противопоставена на φυσικὸς λόγος, винаги е била част от античните граматически трактати. За средновековна Западна Европа, която не познава фрагментите от гръцките граматисти, нито пък – до XV в. – текста на Квинтилиан, оцеляването на учението за фигурите става в рамките на реторичната инструкция в обучението по граматика. За Англия например между VII и XI в. няма следи от директно влияние на класическата реторика, но за сметка на това граматическата традиция изиграва пълноценно ролята на източник на реторично обучение. Така, дори там, където няма пряка трансмисия на антични реторски текстове, тази липса е компенсирана от обилие от граматични текстове с реторично съдържание. Преподаването на фигурите е инкорпорирано в учебниците по граматика като *Ars maior* на Елий Донат, но и в християнската екзегеза – например в *Expositio Psalmorum* на Касиодор, която също стъпва изключително на граматически източници. Следователно всеки път когато прочетем твърдението, че средновековната реторика се ограничава до стилистичната украса (*elocutio*), всъщност регистрираме факта, че – поне до XII в. – реторичната доктрина е преподавана като част от граматиката.

Във Византия, напротив, както е общоприето да се смята, акцентът винаги е паднал върху *inventio* и *dispositio* (изнамирането и подреждането на аргументите), но това не омаловажава факта, че изучаването на фигурите и тропите заема централно място в обучението по реторика и граматика. Професионалните занимания с *elocutio* водят до кумулирането на една чисто дескриптивна традиция, където интересът не е насочен към диференциацията на термините и към изолирането на различните типове лингвистични явления зад различните фигури, а към разширяване и допълване на списъците с тропи и фигури. Античните и византийските трактати за тропите и фигурите са построени по една и съща стандартна схема: кратко въстъпление, за всяка фигура (респективно троп) поотделно се дават дефиниция и примери – главно от поезията и значително по-рядко от ораторската проза. Ако в текстовия клон на *За тропите* дефинициите на отделните тропи съвпадат почти дословно и примерите са едни и същи, в повечето случаи от Омир, то в относително

самостоятелната традиция на фигурите се наблюдава значително по-голямо разнообразие. Според Велковска (Велковска 1986: 77) „що се отнася до съчиненията за фигурите, тяхната традиция е съвсем независима и ако има аналогични по смисъл определения, примерите по принцип (с едно-две неочаквани изключения) са различни“. Както се вижда, това е традиция, която регистрира и наименова, а не анализира и подрежда видовете образна реч. С изключение на трактата на граматика от VI в., Фивамон, у когото фигурите на речта и мисълта са разделени в четири категории, в дългите списъци с фигури на Псевдо-Григорий Коринтски, Зоней, Кокондрий и Георги Хировоск не личи никакъв опит за систематизация и субординация по категории и подкласове. Това поставя въпроса в каква степен тези трактати са директен източник на главата за граматическите фигури във възрожденските граматики, както и на възрожденските реторики на Балканите и каква част от дескриптивните им принципи е възприета от книжовниците на XIX век.

И накрая, в навечерието на столетието, което е предмет на нашето изследване, експанзията на учението за фигурите и тропите е достигнала своя връх – но не в граматиките, а в учебниците по реторика в Западна Европа. Жерар Женет ни е оставил десетки страници блестящ анализ (Женет 2001: 130–137, 210–213, 249–253) на онзи радикален похват, който ознаменува прехода от класическата реторика (трактатите на Лами, Дюмарсе, Фонтание, в които „посветената на *elocutio* част е най-жива, най-оригинална в сравнение с античните модели и следователно най-продуктивна“ (Женет 2001: 250) към модерните стилистика и семантика. Упражнението по писане вече не е подражателско, а дескриптивно и критическо; литературата вече не е модел, а обект, на мястото на реториката на литературата идва реториката на една металитература. Така още в началото на XIX в. духът на традиционната реторика в Западна Европа отмира, за да освободи място за нов и съвършено различен училищен код на писането, напълно освободен от синтагматиката на текста. От друга страна, към този момент на Балканите все още не е подготвена необходимата образователна среда за реципиране на реторическия код на *elocutio* и използването му за усъвършенстване на собствения стил на писане. Когато този момент настъпва към втората половина на XIX в., по-голямата част от интелектуалците на Балканите са се пренасочили към западноевропейските и руски учебни заведения, а влиянието на гръцката култура и учебна книжнина

значително запада. По този начин в интегрирането на рефлексията върху образната реч се стига до едно форсиране на нормалното ѝ развитие: конкретно в българското възрожденско училище наблюдаваме едно „прескачане“ от гръцкия модел – запознанството с класификациите на фигурите на речта в гръцките граматиките през 30-те години – към западноевропейския модел, в който традиционната реторика е вече преодолена, през 60-те и 70-те години на XIX в.

Нека добавим още едно предварително наблюдение, като се върнем към филологическите полемики на ранния XIX в. и отношението им към учението за фигурите и тропите. Като език, който още не е „дорасъл“ да има свой речник или граматика, простонародният език очевидно не може да бъде предмет на филологическа рефлексия в качеството си на образен, художествен език. Класификацията на образния език може да започне при вече завършена граматикализация на езика и вероятно това е една от причините отделна глава за фигурите на речта да присъства най-вече, ако не и единствено в граматиките на старогръцкия и на църковнославянския език. Друга причина може да се потърси в една обща особеност на първите възрожденски граматиките на националните балкански езици. В тях принципно липсва дял за синтаксиса, но и там където го има, той се ограничава до синтаксис на частите на речта и не обхваща явленията на отклонения от синтактичната норма. От граматиките, които включват под някаква форма учението за синтаксиса и са издадени до края на 60-те години на XIX в., близо 90% се падат на трудовете на гръцките възрожденци.

Накрая следва да поставим и въпроса за това какви заключения можем да си направим от присъствието на глава за фигурите във възрожденските граматиките на Балканите и доколко трайно е това присъствие. Изчезването на главата за фигурите на речта от повечето граматиките след 60-те години е знак за случващата се преоценка на обхвата и задачите на традиционната граматика. Ако в задачата на реториката влиза създаването на прозаичен текст, който цели определен ефект върху аудиторията, целта на граматиките е коректната интерпретация на текстовете и само вторично – тяхната продукция. Когато демократизацията на светското училище на Балканите и натрупването на релевантна читателска култура създават условия за такава продукция, този момент, по ирония на съдбата, съвпада с процеса на реорганизация на системата на класическата реторика и превръща в анахронизъм „добрата стара граматика“ и нейния подход към представянето на фигуративната реч. Така, ако

формулираме наблюденията си върху българските възрожденски граматики, трябва да отбележим, че след гръцката граматика на Емануил Васкидович трябва да минат три десетилетия, за да срещнем отново граматическите фигури – но не в граматиките на новобългарския език, а в ръководствата по реторика и словесност, повлияни от западноевропейските и руските стилистични теории.

Какво е граматическа фигура?

За да пристъпим към конкретното изследване на мястото на учението за фигурите във възрожденските граматики, трябва най-напред да отговорим на въпроса какво се подразбира под *граматическа фигура*.

Статусът на фигурата винаги е бил неясен в реторическата традиция. От една страна, фигурите се дефинират като отклонение от естествения или обичайния начин на говорене; от друга страна, по парадоксален начин (Женет 2001: 107) то е „отклонение от общоупотребимото, но това отклонение е общоупотребимо“. Според Хайнрих Плет (Plett 2001: 130) може да се спори дали тази терминологическа непрецизност трябва да се интерпретира като слабото място на реторическата система, или напротив, като нейно предимство; в полето на граматиките обаче тя довежда до немалко превратни интерпретации и объркване, отчасти поради паралелното съществуване на две номенклатури – гръцка и латинска, отчасти поради неясната граница между граматически и реторически термини. Илюстрация на този факт е различаването на *figurae verborum (schemata lexeos)* и *figurae sententiarum (schemata dianoias)* по класификацията на автора на *Към Херений*, IV. xiii, 18, или както ги разбират мнозина, фигури на речта и на мисълта. Може би изравняването на гръцкото *διάνοια* и латинското *sententia* с двойното му значение на „смисъл“ и „изречение“ е причината за семантичното и терминологично объркване, което наблюдаваме в продължение на векове. От една страна, съществуват фигури на речта (*Wortfiguren, figures des mots*), от друга – фигури на мисълта или на смисъла (*Gedankenfiguren, Sinnfiguren, figures de sens, figures de pensée*) или алтернативно, фигури на изречението (*figures de sentence, Satzfiguren*). Както казва Плет (Plett 2001: 128), дилемата е в това какво избираме като класификационна основа на фигурите – един-единствен принцип

(лингвистичния) или два хетерогенни критерия (лингвистичен и психологически).

В много от модерните речници на литературните термини класът „граматически фигури“ изобщо не присъства. Това едва ли е учудващо, тъй като системата на фигурите търпи постоянни трансформации в процеса на една обобщаваща редукция на техния брой. Едно от малкото изключения е сайтът *Silva Rhetoricae*, в който откриваме следната дефиниция:

A grammatical figure (*figura constructionis*) is one that depends upon some manipulation of specific grammatical elements, or which purposefully alters normal grammatical conventions for effect. Grammatically based figures are often simply the purposeful or artistic use of grammatical vices.

По-нататък научаваме, че голяма част от граматическите фигури са синтактични, доколкото се състоят в някаква промяна в подредбата или емфаза на синтаксиса и че това са всъщност граматическите *schemata* („These are in fact grammatical schemes“). Объркването следователно започва още тук, тъй като *figures* е превод на *schemata* като генеричен термин и това твърдение добива смисъл, само ако приемем, че се посочва група от фигури, които в някакъв исторически момент са били наричани така – сайтът не съобщава обаче кога и у кои автори. Като граматически *schemata* са изброени осем фигури: *anacolouthon*, *anapodoton* (т.е. главното изречение липсва, макар подчиненото да създава очакване, че ще го въведе), *asyndeton*, *polysyndeton*, *hyperbaton* (инверсия на нормалния словоред), *zeugma* (една част на речта управлява две или повече други части в изречението), *syllipsis* (познато повече като ἔν δὲ δύοῖν), *appositio* (апозиция с пояснителен, дескриптивен или друг характер). Други граматически фигури, както научаваме от *Silva Rhetoricae*, се състоят в някакъв вид граматическа субституция: *enallage* (замяната на граматически различни, но семантически еквивалентни конструкции) и *antiptosis* (тип еналаге, при който една граматическа категория е заменена с друга). Внимателният читател ще забележи, че в този синтез (който, разбира се, стъпва на други, по-ранни опити за синтез на фигурите), е заложена системата *ratio quadripertita* като съотношение 3:1, т.е. ядро на *grammatical schemes*, образувани чрез добавяне, изпускане или разместване (размяна) спрямо две *grammatical*

figures, които очевидно представят последната възможна стратегия на четворния код – субституцията.

Жерар Женет, придържайки се към едно споменато още от Квинтилиан мнение, че тропите са просто един от видовете фигури (Женет 2001: 113), разделя най-общо фигурите на „словесни фигури, взети в тяхното значение, или *тропи*, словесни фигури, взети в тяхната форма, или *фигури на дикцията*, фигури, основани върху последователността и броя на думите в изречението, или *фигури на конструкцията*, фигури, основани върху избора на съчетанието на думите, или *фигури на елокуцията*; фигури, основани върху цялото изречение, или фигури на стила, фигури, основани върху цялото съобщение, или *фигури на мисълта*“. Това ни води една крачка по-нататък от *Silva Rhetoricae*, тъй като – макар Женет да не обособява група на граматическите фигури – изглежда сякаш очевидно, че тя би обхванала *figurae dictionis* и *figurae constructionis*, т.е. синтактичните фигури, но и фигурите, които отделната лексема сама по себе си може да произведе. Бихме могли да приведем и други, все по-пълни класификации, които да завършат с огромния *opus* на Лаусберг, но това не е нашата конкретна цел. В системата на фигурите всеки опит за синтез е по презумпция изкуствен и групата на граматическите фигури също следва да се разглежда като конструкт на конкретния исторически момент, като категория, която еволюира от Античността досега и ту разширява, ту свива границите си. Затова ще потърсим корените ѝ в I в., когато терминът *граматически фигури* е засвидетелстван за пръв път.

В IX книга на *Обучението на оратора* Квинтилиан, след като е изяснил разликите между фигури и тропи и между фигури на речта и фигури на мисълта, прави една последна диференциация (Inst. orat. IX. 3. 2–4), като разделя два вида фигури на речта – граматически и реторически фигури:

Verum schemata lexeos duorum sunt generum: alterum loquendi rationem novat, alterum maxime conlocatione exquisitum est. Quorum tametsi utrumque convenit orationi, tamen possis illud grammaticum, hoc rhetoricum magis dicere.

(Фигурите на речта биват два вида: първият обновява начина на говорене, вторият е взискателно подбран най-вече чрез подредбата на думите. Макар

и двата вида да подхождат на речта, все пак първите би могъл да наречеш граматически фигури, а последните – по-скоро реторически фигури).

От примерите, които Квинтилиан изброява, става ясно, че голяма част от граматическите фигури представят отклонение в граматическото съгласуване на група думи (по род, число, залог, време и т.н.) или изненадващата употреба на едни части на речта вместо други; характерно е, че се говори за *figurae in nominibus*, *figurae in numero* и т.н. и само в няколко случая са назовани специалните термини, установени на гръцки и латински език за някоя фигура; например като отделни граматически фигури, а не като генерични термини са посочени *adiectio* и *detractio*; тук Квинтилиан причислява парентезата и хипербатона с уговорката, че други ги смятат за фигура на мисълта и за троп. В класа на реторическите фигури, от друга страна, влиза значително по-голямо разнообразие от фигури. В класа на фигурите на добавянето са изброени *geminatio*, *repetitio*, *regressio*, πολύπλωτον, полисиндетон, градация и т.н., в класа на фигурите на изпускането – синекдоха, асиндетон, зевгма с различни подвидове; в класа на подобие – параномазия, хомойотелевтон, хомойоптотон, антитетон и много други. Ще се въздържим от възпроизвеждането на всички фигури тук, тъй като самият Квинтилиан иронизира онези, които не престават да търсят нови наименования и се интересува повече от ефекта, който създава уместно и пестеливо изпълваната фигура на речта. Ясно е обаче, че границата между граматическите и реторическите фигури често е твърде размита; например между граматическата фигура *adiectio*, онагледена с примера: „nam neque Parnasi vobis iuga, nam neque Pindi“ и реторическата фигура *adiectio* като „Α Corydon, Corydon“.

Тази глава от *Обучението на оратора* следва да се чете заедно с главата *Качествата на речта* (I. 5. 1–71). Това е най-изчерпателният известен преглед на *virtutes et vitia orationis*, базиран на Теофраст, в който Квинтилиан излага своето разбиране и реферира разбиранията на други ретори за природата на варваризмите (I. 5. 5–33) и на солицизмите (I. 5. 34–54). Когато подчертава, че трябва да се избягват неправилното произношение и неправилното граматическо свързване, т.е. варваризма и солицизма, той използва случая да напомни едно – както казва, елементарно знание, а именно, че при писането се

допускат грешки поради прибавяне, пропускане, вмъкване и поради разместване на буквите, а при говоренето се допускат грешки поради отделяне, сливане, при придиханието и в тона. Специално подчертаваме тези на пръв поглед второстепенни пасажи, тъй като именно те предпоставят впоследствие разширяването на системата *ratio quadripertita* с фигури като синереза, кразис, синалефа и т.н. Те са в основата и на съвременните опити за реорганизация на реторическата система, при които фонологичното ниво, често подценявано в реториката, е разширено, така че да обхване не само *segmental figures* като алитерацията, но и *suprasegmental or prosodic figures* като ударението или цезурата.

И така, в посочените глави от I и IX книга се изказват няколко важни твърдения, които не са оригинален принос на Квинтилиан, но влизат трайно в учението за *elocutio* благодарение на римския автор. Първото гласи, че варваризмът е грешка в отделната лексема „*quod fit in singulis verbis vitium*“, а солицизмът – грешка в комбинация от няколко думи, никога в дума, изолирана от своя контекст „*sit aliquando in uno verbo, numquam in solo verbo*“ (Inst. orat. I, 5. 36). Тази дефиниция наистина възхожда към Дионисий Тракийски и Диоген Лаертски, но именно Квинтилиан закрепява като различителен признак неправилността в отделната дума или в свързването на няколко думи. Второто твърдение (Inst. orat. IX, 3, 2) изтъква факта, че граматическите фигури и нарушенията на езиковата норма имат общ произход, но ако граматическата фигура е употребена случайно, тя е грешка; ако е употребена умишлено – някаква специална причина я оправдава „*esset enim eiusmodi schema vitium, si non peteretur, sed accideret*“. Малко по-нататък Квинтилиан се връща на това определение, за да потърси причините за необяснимата привлекателност на тези фигури и ги открива парадоксално в понякога неразличимата им близост до езиковите грешки (IX, 3, 27): „*Haec schemata, aut his similia quae erunt per mutationem adiectionem detractorem ordinem, et convertunt in se auditorem, ... et habent quandam ex illa vitii similitudine gratiam*“. Същевременно той идентифицира четирите механизма (или процедури), по които се създават фигурите на речта, стъпвайки на една традиция, която вече е навлязла в Рим

през *Реторика към Херений*⁸. Независимо от това, че в групата на реторическите фигури е налице отчетливо съотнасяне на всяка фигура към един от принципите на *ratio quadripartita*, той открива общ произход със солицизмите само за граматическите фигури. Това е важно да се подчертае, тъй като точният текст на *Обучението на оратора* често се игнорира и на Квинтилиан се приписва прехвърлянето на четворния код върху цялостната система на реториката.

Квинтилиан не назовава термин, който да класифицира фонетичните промени в качеството им на фигури. Това правят в края на Античността граматиките Елий Донат и Диомед, които описват „ортографичните“ фигури под името *metaplasmī* – общия термин за промяната на букви и срички в отделната дума. Донат (*Ars maior*, III, 4) доразвива теорията за съотносимостта *vitia – schemata*, като казва, че *metaplasmus* е позволеното в поезията съответствие на варваризма или *transformatio quaedam recti solutique sermonis in alteram speciem metri ornatusve causa*. Подвидовете му са: *prosthesis*, *epenthesis* (= *parenthesis*), *paragoge*, *aphaeresis*, *syncope*, *apocope*, *ectasis*, *systole*, *diaeresis*, *episynaliphe*, *synaliphe*, *ecthlypsis*, *antithesis*, *metathesis*. Солицизмът, от друга страна, тъй като надхвърля границите на една дума, е *vitium in contextu partium orationis contra regulam artis grammaticae*. У Диомед (*gramm.* I, 455. 36) тази дефиниция е доуточнена със следните думи: „*Ceterum apud poetas barbarismus metaplasmus dicitur, soloecismus schema nominatur*“ (Прочее в поезията варваризмът се нарича метаплазъм, а солицизмът – фигура).

Именно тези две категории формират групата на граматическите фигури в учебниците и трактатите по граматика на гръцките възрожденски автори. Това обаче не означава, че ще ги намерим под наименованията, които им дават латинските ретори и граматисти. От една страна, статус на фигури получават фонологичните промени, *πάθη λέξεως*, които отговарят на така наречените *metaplasmī* и в случайна употреба биха представлявали варваризми. Както се вижда, в гръцкия клон на традицията за тези фигури е запазено названието *πάθη*, т.е. „отклонения от нормата“, вероятно като продължение на един

---

⁸ Ad Herennium, IV, xxi. 29: *addendis litteris...*, *demendis nunc litteris...*, *transferendis litteris...*, *commutandis litteris*.

конкретен вид антични трактати с общото име Περί παθῶν. От друга страна, тук влизат, макар и поместени в друг дял на граматиката, *figurae constructionis*, т.е. фигури, основани върху последователността и броя на думите в изречението или основани върху избора на съчетанието на думите. Те съответстват на солицизмите при непреднамерена употреба и носят името σχήματα τοῦ λόγου. Въпросът, който ни занимава в следващата глава, е дали тази група съвпада с тясно дефинираните граматически фигури на Квинтилиан и какъв критерий използват възрожденските автори, за да отделят фигурите, които са част от учението за синтаксиса, от фигурите, които са предмет на реториката.

Учението за граматическите фигури в граматиките на гръцките възрожденски автори

В края на XVIII в. – началото на XIX в. в областта на филологическите занимания в Гърция заварваме една ситуация, която предговорите на граматиките от този период биха представили по-пристрастно, но и по-колоритно от която и да било добросъвестна монография за езиковия въпрос. Почти всички тези предисловия са дълбоко емоционални, не пестят краски в заклеяването на опонентите на автора и дават жива и ясна представа за историята на сътрудничеството, но и противоборството между регионалните гръцки школи и за оценката (невинаги еднозначна) на педагогическите модели и тенденции в Западна Европа. Във всяко едно отношение предисловията на гръцките, а още по-добре, на възрожденските граматики на Балканите заслужават да бъдат събрани и издадени в един корпус като синтез на филологическите полемики на епохата. По тази причина в хронологичния преглед на трудовете, в които учението за фигурите е представено в отделна глава, ще се спрем на тези предговори по-обстойно от обичайното.

Преди това като необходимо въведение в темата ще направим някои общи бележки за особеностите и източниците на синтактичния дял в граматиките през първата половина на XIX в., доколкото класификациите на фигуративната реч са закономерна част от синтаксиса. В много случаи този дял е отпечатван като отделна книга, години или дори десетилетия след издаването на елементарна граматика от същия автор, което е причината при автори като

Неофитос Вамвас да наблюдаваме известно развитие или ревизия на езиковите теории и класификациите от по-ранните им граматика.

В частта, посветена на синтактичните конструкции и на експресивната лексика, възрожденските автори на граматика срещат особено големи трудности в представянето на материала по две причини. Първата се корени в спецификите на самата антична традиция, а именно в отсъствието на цялостно разработен и равностоеен на фонологията и морфологията дял за синтаксиса в античните граматика за школна употреба; едва през елинистическата епоха гърците развиват като компенсаторна система учението за *figurae grammaticae*, което регламентира допустимостта на някои синтактични отклонения от нормата и което по думите на Шенкевелд (Schenkeveld 2000: 19) поема функцията на „an excellent alternative of a proper syntactic theory for educational purposes“, но същевременно блокира развитието на единна синтактична теория. Това, което понякога наричат „граматика на стоиците“, не отговаря на единна и ясно обособена доктрина, включително в синтактичния ѝ дял; източниците ни за нея са индиректни и късни. Така, макар елинистическата епоха да е оставила истински бестселъри в граматиката като Τέχνη γραμματική на Дионисий Тракийски, едва един автор от средата на II в. изобретява синтаксиса като граматическа дисциплина; първият отделен трактат за синтаксиса в същинския смисъл на думата е Περί συντάξεως на Аполоний Дискос. За разбирането на неговия труден и фрагментарно запазен текст решителна роля са изиграли няколко труда, отделени един от друг със значителен интервал от време във вековете. Европейският Запад познава синтактичните теории на Дискос главно благодарение на XVII и XVIII книга на *Ars grammatica* на Присциан (VI в.); във Византия ролята на посредник изиграва трактатът Περί συντάξεως на Максим Планудис, който обаче по-скоро превежда латинския текст на Присциан обратно на гръцки език, а две столетия по-късно византийският емигрант Теодор Газа отново преработва оригинала в IV книга на издадената през 1495 г. Γραμματική εἰσαγωγή. Чак до 30-те години на XIX в. тази малка книжка е най-важната основа за опитите на гръцките просветители да усвоят и адаптират за нуждите на училището принципите на лингвистичните класификации на Аполоний Дискос, и съответно неговите имплицитни идеи за езика.

Трудът на Газа се отличава още със самото си оформление, тъй като е разделен на голям брой съвсем малки откъси (рубрики) с отделни надписи. В откъсите, посветени на варваризмите и солицизмите, Газа черпи по-скоро от по-късни източници, тъй като синтаксисът на Аполоний се спира на тях съвсем бегло и едва в III книга. От истински интерес за нас обаче са първите глави на обработката на Теодор Газа, в които оригиналният текст на античния граматик (така наречените Πάθη, I. 1–3) е бил допълван и разширяван още от Присциан, а впоследствие и от Планудис. Още през XIX в. е установено (Buttman 1877: xxxiii), че Газа е следвал плътно версията на Максим Планудис до рубриката, озаглавена Ἀνάλογον. Отделяме специално внимание на тези няколко глави, тъй като, по наше мнение, трактовката във фрагментите на Аполоний на различните πάθη – удвояване, плеоназъм, елипса, апокопа, солицизъм, синереза, метатеза и т.н., след като почти утроява обема си в допълнените обработки на Планудис–Газа и вероятно контаминира с отделната традиция на византийските трактати Περί σχημάτων, става основният проводник на доктрината *ratio quadripartita* за възрожденските граматиките. Както ще видим, трудовете на повечето гръцки книжовници, особено представителите на архаистите, стъпват на терминологията, въведена в употреба от Газа – ὄρος στοιχείου, ὄρος συλλαβῆς, ὄρος λέξεως, за да проследят проявата на четворния код по аналогия на всяко следващо лингвистично ниво.

Ще онагледим с кратък пример, подбран именно от тези глави, характера на по-късните преработки (Планудис–Газа) на Περί συντάξεως, за да стане достатъчно ясно на каква основа стъпват граматиките, които, така да се каже, адаптират адаптацията на синтактичното учение на Аполоний. Веднага след встъплението, в което Аполоний заявява за всяко едно ниво – στοιχείον, συλλαβή, λέξις и накрая ὁ αὐτοτελής λόγος – аналогично спазвания принцип на правилността в свързването, той дава следния пример за онзи тип πάθος, който познаваме под името „удвояване – διπλασιασμός“ (Synt. I, 3):

Ἔστιν οὖν καὶ ἐκ τῶν παρεπομένων τὸ τοιοῦτον ἐπιδειῖξαι, ἐν οἷς δις τὸ αὐτὸ στοιχείον παραλαμβάνεται, ἔλλαβε, ἔννεπε· ἀλλὰ καὶ συλλαβή,

Λέλεξ, πάμπαν· ἄλλὰ καὶ λέξις, Μῶσ' ἄγε, Μῶσα λίγεια, βαρὺς, βαρὺς
σύνουκος. Ἀλλὰ καὶ μέχρι λόγου τὸ τοιοῦτο διήκει, ἤνικα τὰ εἰρημένα
αὐθις ἐπαναλαμβάνεται, ὅτε μὲν ἀναγκαίως, ὅτε δὲ ἐν παρολκῇ.

Ето преработката на този откъс в IV книга на Газа (Θ. Γαζῆς, Βιβλίον Δ', Ὅρος
Λέξεως):

Καὶ μέντοι καὶ πολλαχῇ ὁμοίον τι ἐπίτε τῶν στοιχείων, καὶ ἐπὶ τῶν
λέξεων, καὶ ἐπὶ τῶν λόγων ἐστὶ θεωρεῖν. Διπλασιάζεται γὰρ οὐ μόνον
στοιχεῖον, (ἵππος, ἄλλος), ἀλλὰ καὶ ἡ συλλαβή (ἀλαλάζω,
προπροκυλινδόμενος) καὶ λέξις (Ἄρες, Ἄρες, τοῦ Ὀμήρου, ᾧ Κύκλοψ,
Κύκλοψ, τὸ Θεοκρίτου) καὶ λόγος (τοῦ δ' ἐγὼ ἀντίος εἶμι, καὶ εἰ πυρὶ
χειῖρας ἔοικε, εἰ πυρὶ χειῖρας ἔοικε, μένος δ' αἰθῶνι σιδήρω, τὸ Ὀμήρου).

От пръв поглед се вижда, че оригиналът е коренно преработен, така че да
се опрости труднодостъпната концепция на Аполоний за κατάλληλος λόγος и
да се експлицира идея, която античният граматик всъщност не формулира в
този вид: а именно, че всеки πάθος може да се прояви на всяко от четирите
езикови нива и следователно е *един и същ по природата си феномен*,
независимо дали засяга отделната дума, която възниква от правилното
свързване на сричките или мисълта, която възниква от правилното свързване на
думите и т.н. Тази концепция, съчетана с *ratio quadripertita*, по наше мнение,
създава основата за една общоприета практика в гръцките възрожденски
граматики – главата за фонологичните промени (τὰ πάθη τῶν λέξεων), чието
обичайно място е в частта „Словообразуване“ и главата за фигурите (τὰ
σχήματα τοῦ λόγου), която влиза в частта за синтаксиса, се разглеждат като
двете части на едно свързано цяло. Това води (макар и само у някои автори) до
взаимозаменяемост на терминологията; σχήματα се употребява като термин за
фонологичните промени, а πάθη – за синтактичните фигури.

Втората очевидна преработка засяга замяната и допълването на
примерите на Аполоний (Alcman. fr. B4 и Sophocl. fr. 686 N) и с по-известни и

ползвани в школските упражнения примери от Омир и Теокрит. В ред случаи нови примери са почерпани от трактата Περί παθῶν на античния граматик Трифон, който е бил ползван и от самия Аполоний Дисколос.

За да обобщим дотук, възрожденските книжовници са разчитали в един продължителен период от време на интерпретациите на античните граматически трудове, които оставя в наследство византийската диаспора на Запад. Тъй като не знаем с точност (Karantzola 2007: 1245) кои учебници по граматика са били използвани за преподаването на старогръцки език през първите столетия на турското робство, приемаме, че първата сигурна основа за по-нататъшната продукция на граматически трудове са ранните граматика на старогръцкия език, писани от хуманисти – византийските емигранти в Италия като Мануил Хризолорас, Константин Ласкарис и Теодор Газа, които ползват общ терминологичен речник по отношение на граматическите категории, общи дефиниции и примери.

Вторият проблем, с който се сблъскват възрожденските автори на граматика, се корени в трудно поддаващата се на систематизация комплексност и динамичност на учението за фигурите и тропите. Експесивното разрастване на броя правила и термини, което Калболи определя като „expansion of λέξις“ (Calboli 1998: 47, 62), тръгва още през II в. пр.Хр. от прословутата Родоска школа и намира разпространение в Рим най-напред през *Rhetorica ad Herennium*, която, от своя страна, е в основата на цялата средновековна теория за *elocutio* на латинския Запад. Още по-трудно е да се обхване в единна система доктрината за фигурите и тропите във византийската традиция, където процъфтяват два привидно независими клона, възвеждащи към античните граматически трактати: Περί τρόπων и Περί σχημάτων. Липсата на единство се изразява най-ясно в смесването на тропите и фигурите, които у отделните автори са отнесени сякаш произволно към единия или другия клас, както и в неясните критерии за разглеждането на фигурите като граматически или реторически термини. В детайлната си студия върху преподаването на фигурите и тропите във Византия Т. Конли обяснява тази индиферентност към очевидните противоречия на доктрината за фигуративната реч с факта, че целта на дългите списъци с термини е била по-скоро да се даде име на различните форми на семантично или синтактично отклонение от очакваната употреба, които

читателят можел да срещне у Омир, Демостен или в Светото Писание, а не да се изолира същността на езиковия факт на едно по-високо ниво „the primary aim was ... never to isolate the essence of each and every possible linguistic turn“ (Conley 1986: 342).

Към тези „наследени“ проблеми се добавя и езиковият спор в Гърция в края на XVIII – началото на XIX в., в чийто контекст проблемът за допустимостта на отклоненията от езиковата норма добива особена актуалност и дори попада в полезрението на Патриаршията, която се намесва в спора с известната енциклика от 1819 г. Различията между водещите гръцки школи – в Янина, в Кидония, на о-в Хиос и в Смирна, намират отражение в мястото, което те отделят при преподаването на синтаксиса за дефиниция и трактовка на солицизмите, както и в самоотъждествяването с единия от двата противникови лагера, съответно с последователите на Константин Ласкарис или на Теодор Газа – последните значими граматичи измежду византийските емигранти през XV в. По думите на Константин Кумас⁹, който през 1807 г. започва да преподава в школата в Смирна, граматиките на тези двама автори, които царували в гръцките училища до началото на XIX в., по необходимост вървели ръка за ръка, тъй като учебникът на по-достъпния Ласкарис не разглеждал синтаксиса на всички части на речта, а само на глагола, а Газа, от друга страна, предлагал едно почти неразбираемо за учениците епитоме на Аполоний Дисколос, *За синтаксиса*, без да отделя каквото и да е внимание на диалектите.

Накрая, към твърде разнородната картина на пресичащи се традиции и бурни дебати за езиковото наследство трябва да добавим изданията на античните граматичи (преди всичко това на Аполоний Дисколос и на Херодиан, подготвено от Емануил Бекер през 1817 г.), както и авторитетната граматика на старогръцкия език на Филип Бутман, която към началото на XIX в. е претърпяла вече десетки преиздания, преведена е на гръцки през 1812 г. и се цитира в предговорите на повечето възрожденски граматичи.

На фона на тези хетерогенни, но трудно отделими една от друга традиции еklektizmът в представянето на учението за фигурите е сякаш неизбежен. Дори учен от ранга на Адамандиос Кораис, у когото се срещат

---

⁹ Γραμματικὴ διὰ σχολεῖα ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα, ἐν Βιέννῃ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀντωνίου Αἰκούλου, 1833, (ια'-ιβ').

еклектични заемки от езиковите теории на стоиците, не успява докрай да защити единен възглед за природата на солицизмите. Самият Кораис не е автор на граматика, но размишленията му в *Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι* принадлежат към най-ярките и забележителни редове, писани за граматиката въобще¹⁰. След като откроява между всички други „τὸν φιλόσοφον γραμματικὸν Ἀπολλώνιον“ (ξδ), Кораис поставя въпроса за преосмислянето на стоическото понятие ἀκαταλληλία, което в традиционното му тълкувание е синоним на солицизъм. Но ако това е така, казва духовито Кораис, то солицизми трябва да търсим по-скоро в Атина, а не в Соли (ξε). На *καταλληλία τῆς φύσεως* той противопоставя *καταλληλία τῆς χρήσεως* и подчертава, че граматиките на коя да е епоха трябва да отчитат тези два канона. В противен случай граматиките биха повторили грешката на Теодор Газа, който вместо да напише отделна глава за Омировия език, го разгледал в главата за солицизмите. Резултатът от това е, че от 27 посочени примера за солицизми 25 се оказали примери от Омир, който – пише с фина ирония Кораис – бил изобличен по този начин от един граматик на XV в. като ὁ πλεόν ἀμαθῆς τῆς ἰδίας αὐτοῦ γλώσσης ποιητῆς (ξξ). *Импровизирани размишления* на Кораис са истинска съкровищница от наблюдения върху разбиранията за норма и аномалия; смятаме, че различаването, което той прави между *παραπλήρωμα* и *πλεονασμός*, присъства в *Граматика и христоматия* на Райно Попович (1828) и в гръцката граматика на Панайот Добрович (1843), но това е тема за отделно изследване. Нашата задача в следващите редове е да представим мястото на учението за фигурите в няколко граматика измежду десетките трудове, които излизат през първите четири десетилетия на XIX в., следвайки хронологичния ред на отпечатването им.

Известният педагог от Клисура, Димитриос Дарварис, е автор на едни от най-популярните в България учебни пособия. Тъй като влиянието на неговия *Еκλογар* е многократно изследвано, тук ще споменем само в по-близка връзка с нашата тема, че *Κρατкое и ясное изложение* на Неофит Рилски от 1835 г.

---

¹⁰ Πρόδρομος ἑλληνικῆς βιβλιοθήκης. Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι. Ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Φιερμίνου Διδότου, 1805.

съдържа в бележка под линия на с. 30 препратка към *Простоелинска граматика* на Дарварис. Бележката, която разглежда случаите на две ударения в една гръцка дума, не е безкритична и изтъква, че писаното от Дарварис е валидно за простоелинския, но не и за „чистия елински“.

Дарварис не включва в новогръцката си граматика преглед на синтактичните фигури. Граматиката му от 1806 г.¹¹ е разделена на две големи части: 1) етимология, т.е. словообразуване и морфология, и 2) синтаксис, който учи на „правилното и подходящо свързване на осемте части на речта“. В специално приложение към втората част е предложен кратък фразеологичен речник на съвременния гръцки език, както и въведение в съвременното стихосложение, като по думите на Дарварис (395) „разгледах само това, което е част от граматиката, понеже за стихотворството съществува отделен език, който трябва да бъде изобретен от начеващите в простоелинския автори“. На фонологичните явления са посветени една таблица, в която типовете промени се разглеждат по групи гласни и съгласни и се посочва за кой диалект са характерни и две кратки страници (405–406), озаглавени *Περὶ τῶν παθῶν τῶν λέξεων*. От следващото определение се създава погрешната представа, че Дарварис има предвид отклоненията в съвременния език в диахронен план спрямо нормативния старогръцки: „πάθη τῆς κοινῆ διαλέκτου παραβαλλομένης μετὰ τὴν ἀρχαίαν (405)“, но от примерите, които дава след краткото определение на съответната фигура, става ясно, че се противопоставят формата в простонародния език и формата в архаичния книжовен език. Така например за синкопата *διάκος* е противопоставено на *διάκονος*, за метатезата – *ἔδῶ* се явява вместо *ῶδε*, за синалептата – *ἄναι* вместо *ἄ ἦναι*. Показателно е, че накрая Дарварис нарича изброените отклонения *ταῦτα τὰ σχήματα* (тези фигури), като не оставя съмнение, че ги разглежда като част от образната реч, а не като *vitia*, независимо че в обзора си на причините за упадък на старогръцкия (398) казва: „Този език, сравнен с чистия елински е твърде развален (*λίαν παρεφθαρμένη*); защото обръща едни букви, други добавя, а трети отнема, и едни думи съкращава, други удължава, трети преобръща“.

---

¹¹ Γραμματικὴ ἀπλοελληνικὴ σχεδιασθεῖσα ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως, εἰς χρῆσιν τῶν ὁμογενῶν νέων. Ἐν Βιέννῃ, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδῶτη, 1806.

Както може да се види по-долу от таблица 1, за Дарварис разнообразието на фонологичните промени напълно се вмести в трите основни операции: добавяне, изпускане и разместване.

Неофитос Вамвас (споменаван от Филип Велиев като негов учител в *Реторика*) се завръща на родния Хиос след седем години, прекарани в Париж, където сътрудничи на Кораис в издаването на *Елинска библиотека* и се заема с реформирането на местната школа. Вамвас е автор на няколко учебници по реторика в периода между 1813 г. и 1851 г.; синтаксисът му на класическия гръцки език, придружен от уводни бележки за поезията, излиза през 1828 г. в Керкира и е преиздаден в Атина през 1848 г. В обсега на нашето изследване обаче попада достъпната ни граматика на Вамвас от 1826 г.¹², която включва в Част втора специална глава *Περὶ μεταβολῆς, ἀποβολῆς, προσθέσεως, μεταθέσεως καὶ διπλασιασμοῦ γραμμάτων* (174–183). Както се вижда, Вамвас се въздържа от употребата на термина *πάθη τῶν λέξεων* и говори по-скоро за *μεταβολαὶ καὶ πάθη*, които настъпват с определен тип звуци при определени условия, например класифицира промяната в съгласните според мястото им на артикулиране, извежда групите съгласни, които участват в простезата или удвояването, разглежда случаите на уподобяване и др. Като почти единствена причина за тези промени той назовава благозвучието (ἢ εὐφωνία), по-рядко поетическата волност (ἢ ποιητικὴ ἄδεια). В отделна глава разглежда *συναίρεσις* и *κῶσις*, разликата между които вижда в това, че при *κῶσις* се получава нова сричка *τείχεος–τείχους, τὸ ἰμάτιον–θοιμάτιον*. Същата систематизация наблюдаваме в граматиката на старогръцкия език на Георгиос Генадиос от 1832 г.

Стефанос Комитас е ученик на Ламброс Фотиадис, представител на школата, основана от Евгений Вулгарис и на крилото на нео-атицистите в езиковия спор. В някои свои възгледи той е дори по-консервативен и краен в пуризма си от известните застъпници на „чистия“ гръцки език, Панайотис Кодрикас и Неофитос Дукас. Между 1816 и 1818 г. Комитас преподава в

---

¹² Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης συνταχθεῖσα εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς ἐν Χίῳ δημοσίου σχολῆς ὑπὸ Νεοφύτου Βάμβα. Ἐν Βενετία, ἐκ τῆς τυπογραφίας Μιχαήλου Γλυκῦ, 1826.

Княжеската академия в Букурещ, където влиза в толкова остър конфликт с Александрос Маврокордатос, че напуска преждевременно и заминава за Виена. Там Комитас издава последователно томове на една обемна поредица под името *Παιδαγωγικὰ μαθήματα*, която има амбицията да предостави на гърците енциклопедия на хуманитарното знание, съчетана с антологии на ораторски, поетически и исторически текстове, митове и басни. Том от тази поредица се явява и граматиката на старогръцкия език, която излиза в Пеща през 1828 г.¹³ и е преиздадена с известни промени през 1848 г.

Класификацията на фонологичните промени е поместена в дял *Ἑτυμολογικόν*, (170–174) *Πάθη ἢ σχήματα τῶν λέξεων*. В самото начало е дадено следното определение (171): *Συμβαίνουσι ἐν ταῖς λέξεσι καί τινα πάθη, ἅπερ καὶ σχήματα λέγονται λέξεων*. Комитас обяснява още, че тези фигури са в употреба и в прозата, но все пак с тях си служат главно поетите. Класификацията му е познатата четворна процедура на отклонение – плеоназъм, елипса, метатеза и металепса. А самото отклонение е „ἐκτροπή τοῦ φυσικοῦ τῆς λέξεως ιδιώματος, κατὰ τι ἔθος χρήσιμον γενόμενον“.

Класификацията на синтактичните фигури (*Δ' Συντακτικόν*, 228–239: *Περὶ παθῶν ἢ σχημάτων τοῦ λόγου*) обхваща следните фигури: *Πλεονασμός*, *Ἑλλειψις*, *Μετάθεσις*, *Μετάληψις*, *Σύμπτωσις*, *Διάλυσις*, *Ἀνάλυσις*, καὶ *Συναίρεσις*. Дефиницията на фигурите е следната: „Ἔστι δὲ σχῆμα λόγου, ἐπειδὴν τὰ μέρη αὐτοῦ τιθῶνται παρηλλαγμένως τοῦ φυσικοῦ αὐτῶν ιδιώματος, ἴν'εὐφραστός γένηται ὁ λόγος“. Във всяка голяма група са отделени множество подвидове, които могат да се видят от таблица 1 по-долу.

Последният автор на граматика, на когото ще се спрем, Константинос Вардалахос, учи във Венеция и Пиза, дълги години преподава и оглавява

---

¹³*Παιδαγωγικὰ μαθήματα συντεθέντα παρὰ Στεφάνου Κομμητᾶ. Γραμματικὴ, περιέχουσα τοὺς Τύπους, τοὺς ἀναγκαίους κανόνες τῆς Τεχνολογίας, τῆς Ἑτυμολογίας, τῆς Συντάξεως, καὶ τῆς Συνθέσεως. Ἐν Πέστη, παρὰ τῷ εὐγενεῖ Μαθηαίῳ Τράπτηνερ τῷ ἐκ Πετρόζας, 1828.*

Княжеската академия в Букурещ, а от 1816 г. е назначен за учител в Класическата гимназия на о-в Хиос. Последните години от живота си прекарва в Одеса, където по свидетелството на Васил Априлов (Пенев 1977: 303) „Вардалаховата граматика на новият гръцки език стана ново свѣтило на дѣцата, и учението получи новъ методъ. Гръцитѣ почѣхъ да учатъ първо новият, а подиръ стариятъ езикъ, и така юношеството имъ съ юнацки стѣпки върви въ совершенството“. Вардалахос е автор едновременно на успешен учебник по реторика (Ῥητωρικὴ τέχνη, Виена, 1815 г.) и на граматиката, за която Априлов се отзовава с такъв възторг¹⁴.

Вардалахос като филолог е преди всичко противник на онази ἀφιλόσοφος γραμματική, която владеела умовете на гръците вече няколко столетия. Общ топос на реториката и на граматиката му е подчертаването на необходимостта филологията да се разглежда в светлината на философията. Пространният и изключително информативен увод към четиричастната му граматика представлява в голямата си част тъкмо това – история на отношенията между философия, реторика и граматика през вековете. Трудът на Вардалахос представя може би най-добре една обща черта на новите учебници по граматика, а именно теоретичният им интерес към принципите на философската граматика „as a grammar that presupposed an ideal structural framework for the working of mind“ (Pechlivanos 2007: 1255). Влиянието на *Grammaire générale et raisonnée* на Арно и Лансло (1660), на енциклопедията на Даламбер и Дидро и на трактатите по логика и граматика от края на XVII в. повлияват в особено висока степен възгледите за целите на граматиката у този гръцки просветител. Елините – казва в увода той (γ') – първо обогатили езика си, а после пристъпили към теорията, която днес „βλέπομεν εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος, καὶ εἰς ὅσα ἐσύναξε παρὰ τῶν Στωικῶν Διογένης ὁ Λαέρτιος“. Платон, Аристотел и Диоген Лаертски, който систематизира учението на стоиците, положили основите на граматиката върху философията: „Οὗτοι ἐθεμελίωσαν τὴν γραμματικὴν ἐπάνω εἰς τὴν

---

¹⁴ Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐκ πολλῶν συνερανισθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, ἐν ΟΔΗΣΣΩ, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ τῶν Ἑλλήνων Ἐμπόρων σχολείου, 1829.

Φιλοσοφίαν, ὁμοίως καὶ τὴν Ῥητωρικὴν“ (θ’), но схоластиците впоследствие изгонили философията от граматиката и реториката. Едва авторите от Port Royal върнали граматиката на нейното място, а именно върху основата на картезианската философия и скоро ги последвали други народи. В спора между „ласкаристи“ и „гадзити“ Вардалахос заема недвусмислено страната на коментаторите на Теодор Газа, в които вижда възстановители на философските корени на граматиката „τὰ σπέρματα τῆς φιλοσόφου γραμματικῆς τῶν Ἑλλήνων, τὰ βλέπομεν καὶ εἰς τὸ Ὑπόμνημα εἰς Θεόδωρον Γαζῆν“. Пристрастието му е толкова сляпо, че в самото начало на увода си (β’) той възкликва с негодувание: „Εἰς ποῖον βαθμὸν ἤθελεν εὐρίσκεται ἡ σπουδὴ, ἂν ἐβασίλευεν ἀκόμη εἰς τὰ σχολεῖα μας ὁ Λάσκαρις τοῦ ὁποῖου ἡ γραμματικὴ εἶναι γραμμμένη πρὸ τετρακοσίων σχεδὸν χρόνων, καὶ αὕτη διὰ τοὺς Λατίνους“? (На какво ниво би могла да се намира науката, ако в училищата ни още царува Ласкарис, чиято граматика е писана преди почти 400 години, и при това за латините)? Същото възражение, разбира се, би могло да се повдигне срещу използването на Газа. Езиковите теории на Вардалахос могат да се допълнят с ред интересни разсъждения от неговата *Реторика*, например доводите му за това, че Аристотел и Цицерон не са така подходящи за нуждите на училището, както Квинтилиан (λα); възгледите му за ползата и вредата от изучаването на Хермоген (λβ) и др.

За фонологичните промени Вардалахос дава следната класификация на с. 461: „Περὶ παθῶν τῶν λέξεων: τὰ πάθη τῶν λέξεων εἶναι πλεονασμός, ἔνδεια, μετάθεσις, μετάληψις, (εἴτε ἐναλλαγὴ), μεταπλασμός“. За разлика от Комитас примерите на Вардалахос са почерпани от старогръцки, но и от съвременния гръцки, той различава пет типа промени, отделяйки *μεταπλασμός*, който при Комитас е отнесен към металепсата; в елипсата разграничава седем, а не девет подвида, сливайки някои в обща група.

Вардалахос дава обичайната дефиниция на граматическите фигури като „μεταβολαὶ τῆς λέξεως εἰς τὸ καλῆτερον“ (промени в думите към по-добро) за разлика от варваризмите и солицизмите. Класификацията на синтактичните фигури под заглавие *Περὶ τῶν εἰς τοὺς λόγους θεωρουμένων Σχημάτων*

изглежда по следния начин (576): „πλεονασμός, ἔνδεια, συναίρεσις, ἀνάλυσις, μετάθεσις, ἐναλλαγὴ“. Както при Комитас, така и тук термините πάθος и σχῆμα са взаимозаменяеми; дефиницията на Вардалахос дори оставя впечатлението, че той използва първия като генеричен термин, а втория – като название за подкласовете (576) „Таῦτα τὰ πάθη γίνονται μὲ τὰ ἀκόλουθα σχήματα...“ (Тези промени стават посредством следните фигури...).

В обобщение на казаното дотук прилагаме две таблици, от които могат ясно да се видят сходствата и разликите в класификациите на отделните автори, както и – само с по един подбран пример – текстовата илюстрация на отделните подвидове:

Таблица 1. Τὰ πάθη τῶν λέξεων

Дарварис (1806)	Комитас (1828)	Вардалахос (1829)
<p>—</p> <p>πρόσθεσις: μικρύνω- σμικρύνω</p> <p>ἐπένθεσις: πρότερος- προτήτερος</p> <p>παραγωγή =</p> <p>προσχηματισμός: ἔργα-ἔργατα, ἐμέ- ἐμένα</p>	<p>πλεονασμός</p> <p>πρόσθεσις: στάχυς- ἄσταχυς</p> <p>ἀναδίπλωσις: ἔτυμον- ἐτήτυμον, κάμωσι- κεκάμωσι</p> <p>ἔκτασις: κόρη-κώρη</p> <p>ἐπέκτασις: ἀδελφός- ἀδελφειός</p> <p>διαίρεσις: παῖς-παῖς</p> <p>παρένθεσις: πνέω-πνείω</p> <p>διπλασιασμός: ὄσον-ὄссон</p> <p>παρέμπτωσις: πόλις-πτόλις</p> <p>προσχηματισμός: λόγοις- λόγοισι</p>	<p>πλεονασμός</p> <p>διπλασιασμός: ἵππος, ἄλλος</p> <p>πρόσθεσις: στάχυς - ἄσταχυς</p> <p>ἀναδίπλωσις: θῆμι-τίθημι</p> <p>ἐπέκτασις: πρότερος - προτήτερος</p> <p>παρένθεσις: ὄδοιπόρος</p> <p>παρέμπτωσις: λεγόμεθα- λεγόμεσθα</p> <p>προσχηματισμός: ἐγώ- ἐγών, ἐμέ-ἐμένα</p> <p>τμησις: ἀκρόπολις-ἄκρα</p> <p>πόλις</p>
<p>—</p> <p>ἀφαίρεσις: αἰγίδα- γίδα, ὑψηλός-ψηλός</p> <p>συγκοπή: Νικόλαος- Νικόλας</p> <p>ἀποκοπή: παιδίον- παιδί, τυφλάδα-τύφλα</p>	<p>ἔνδεια</p> <p>ἀφαίρεσις: ἐορτή-ὄρτη, γαῖα-αῖα</p> <p>ἄρσις: βεβλήσθαι-βλησθαι</p> <p>συστολή: ζώη-ζοή</p> <p>συγκοπή: δασύσκιον- δάσκιον</p> <p>συναλοιφή = θλιψις, κρᾶσις, συναίρεσις: τὸ ἰμάτιον-θοιμάτιον, καὶ ἐγώ - κᾶγω</p>	<p>ἔνδεια</p> <p>ἀφαίρεσις: ὑψηλός - ψηλός, αἰγίδα-γίδα</p> <p>ἄρσις: γραμμένον- ράμνενον</p> <p>συγκοπή: πατέρος- πατρός, Νικόλαος- Νικόλας</p> <p>παρέλλειψις: Ἀχιλλεύς- Ἀχιλεὺς</p> <p>ἔλλειψις: γεραῖον-γεραόν</p>

	ἔλλειψις: γεραῖός-γεραός παρέλλειψις: θάττον-θάτον ἔκθλιψις: σκῆπτρον - σκῆπτον ἀποκοπή: Απόλλωνα- Απόλλω	ἔκθλιψις: ὄπισθεν-ὄπιθεν ἀποκοπή: Απόλλωνα- Απόλλω συστολή: Ἄρης-Ἄρες συναλοιφή = συναίρεσις, κρᾶσις: νύμφη-νύφη, χθαμαλός-χαμηλός
μετάθεσις: ἔδῶ-ᾤδε, ρόδάκινα-δοράκινα	μετάθεσις καρδία-κραδία ἀναγραμματισμός: χόλος- ᾄχλος-λόχος	μετάθεσις: σφάγανον- φάσγανον, ᾤδε-ἔδῶ ἀναγραμματισμός: χόλος- ᾄχλος-λόχος
ἀντίστοιχον: βλέπω - γλέπω, κράββατος- κρεββάτι	μετάληψις (ἐναλλαγή) μεταπλασμός: πρόβασιν- προβάτοις, ἴθι-ἴε τμησις: ἀκρόπολις-ἄκρα πόλεως	μετάληψις: βλέπω-γλέπω, κράββατος- κρεββάτι, εὐμορφος- ᾄμορφος, ἦρθεν-ἦλθεν
συναίρεσις = συνίζησις: λογαριασμός συναλοιφή: τοῦλάχιστον		
		μεταπλασμός: δίχα-διχῆ, κλύε-κλύθι

Както се вижда, τὰ πάθη τῶν λέξεων покриват приблизително съдържанието на главата за синтагматичните явления – асимилиация, дисимилиация, синицеца, елизия, симплификация и т.н., каквато бихме открили в дял фонология на която и да е съвременна граматика на гръцкия език. Съществена разлика обаче е тази, че в граматиката от ранния XIX в. тези промени, засягащи взаимодействието на звуците в потока на речта, са подредени в една подчертано абстрактна схема с търсена симетрия в броя подвидове и с извеждането на девет опозиции „добавяне–изпускане“. Това е схемата, известна от Античността насам под наименованието *ratio quadripartita*, която се стреми да обхване всички възможни промени и отклонения от нормата – граматически и семантични – в четири категории: *adiectio* – *detractio* – *transmutatio* – *immutatio*. Дълго време се смяташе, че *ratio quadripartita*, разработена първоначално от античните граматисти и ретори, за да опише

четирите типа грешки (*vitia*) в езиковата употреба – отделно за варваризмите и за солицизмите, е била пренесена впоследствие върху реторичните фигури под влиянието на езиковите теории на стоиците. Днес адекватността на *ratio quadripertita* е остро оспорвана; изследванията доказват, че през Античността тя никога не е имала всеизчерпващия и нормативен характер, който ѝ се приписва (Calboli 1998: 47–53, 79–80). В началото на XIX в. обаче никой не подлага на съмнение фундаменталния характер на тази схема. Универсалното ѝ приложение в гръцките учебници може да се обясни с посредничеството на споменатите граматикари на Константин Ласкарис (Милано, 1476 г.) и Теодор Газа (1495), но и с влиянието на латинската традиция (повечето от разгледаните автори са учили в западноевропейски университети), на която *ratio quadripertita* дължи името и оцеляването си в повече или по-малко отчетлива форма в продължение на петнадесет столетия – от Елий Донат до Дюмарсе и Фонтание.

Второ, в основата на повечето граматикари, в частта им, посветена на фонологичните промени, стои граматиката на Константин Ласкарис. Прегледът на Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτῶ λόγων μερῶν (в достъпното ни второ издание от 1498 г., с. 223–232) показва, че Ласкарис е включил в граматиката си кратка глава, посветена на фонетичните промени, в която указва към Трифон като свой основен източник: Περί παθῶν τῶν λέξεων ἐκ τῶν τοῦ γραμματικοῦ ΤΡΥΦΩΝΟΣ. Ласкарис разделя лексикалните промени на две групи – количествени и качествени; към първата (тоῦ ποσοῦ) отнася πλεονασμός и ἔνδεια, към втората (тоῦ ποιοῦ) отнася μετάθεσις и μετάληψις. Като пети вид πάθος той добавя тмезиса, обособен заради статуса му на смесица от количествена и качествена промяна. Плеоназмът и редукцията са разделени на девет подвида в съответствие с таксиномията в Περί παθῶν на Трифон. Метатезата и металепсата обаче само са маркирани като неделими на подвидове – ἄτμητα. Трифон също познава девет подвида: Τὰ τῆς λέξεως πάθη ἢ ἀπὸ πλεονασμοῦ γίνονται ἢ ἀπὸ ἐνδείας ... πάλιν ἐννέα ἀντικείμενα τοῖς ἤδη ῥηθεῖσιν.

От таблицата ясно се вижда, че класификацията на Вардалахос се доближава до тази на Комитас, но с тази разлика, че изважда μεταπλασμός от металепсата (в което следва Ласкарис–Трифон), и го обособява в самостоятелна

категория (макар от примерите δίχα–διχῆ, κλῦε–κλῦθι да става ясно, че го разбира именно като металепа), а тмезиса отнася към категорията на добавянето. От друга страна, Дарварис не е имал за цел да вмести и обясни изцяло фонетичните промени чрез четворната система – част от плеонастичните и елиптични промени са осмислени като друг тип категории. Така синерезата и диерезата са извадени съответно от категориите на изпускането и добавянето, а тмезисът е обособен като отделен вид πάθος. Таблицата може да бъде допълнена с трактовката на τὰ πάθη τῶν λέξεων в граматиките на Неофитос Вамвас, Георгиос Генадиос и ред други, но това не би променило съществено нашето заключение: тъй като при Трифон няма заложена ясна четворна схема, а само противопоставяне на количествени и качествени промени, то „сакралната тетрада“ у повечето автори е отворена за промени, както в подкласовете, така и в категорията на замяната (immutatio), чиято дефиниция още през Античността е най-неопределена. Експлицитно схемата присъства у консервативния Комитас и у Васкидович, които следват структурата на IV книга на граматиката на Газа, преди всичко в игнорирането на диалектите. Дарварис и Вамвас, напротив, разглеждат τὰ πάθη непосредствено след главата за особеностите на отделните диалекти и класификациите им са ориентирани към мястото на артикулиране, групите фонеме, участващи най-често в конкретния клас промяна и др., т.е. четворната схема за тях е вече отправна точка, а не нормативна рамка за описанието на езика. Общо положение във всички граматика е терминологичното колебание между πάθη и σχήματα; Комитас (171) ги нарича πάθη ἢ σχήματα τῶν λέξεων; Дарварис (405–406) използва определението ταῦτα τὰ σχήματα, макар по-горе да ги е нарекъл πάθη τῆς κοινῆ διαλέκτου παραβαλλομένης μετὰ τὴν ἀρχαίαν; у трети автор – Георгиос Ламбисис¹⁵, който представя школата в Смирна, фонологичните промени и синтактичните фигури са обединени в една глава, озаглавена Περὶ Σχημάτων καὶ παθῶν. Съответно той говори за Σχήματα μεταθέσεως ἢ

---

¹⁵ Γραμματικὴ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης ὑπὸ Γεωργίου Λαμπίση. Σμύρνη, ἐν τῇ ἑλληνικῇ τυπογραφίᾳ, 1833.

μεταβολῆς (Βιβλίον Γ', 126), използвайки примери от съвременния гръцки език (например метатеза е употребата на ἀδρεφός вместо ἀδερφός, металепса – употребата на γλήγορα вместо γρήγορα), а от друга страна – за Σχήματα συντάξεως (например елипса е δευτέραν (ἡμέραν) или τρέχοντος (μηνός), а солоикофанές (отклонение от нормалния синтаксис) е γυρίζοντας ἀπὸ τὸ χωρίον με ἀπήντησε ὁ φίλος). В някои случаи се наблюдава и обратният процес – терминът πάθος се прехвърля от полето на словесните фигури, взети в тяхната форма, или *figurae dictionis* (*figurae in verbo*) върху фигурите, основани на последователността и броя на думите, *figurae constructionis*. Резултатът от това е, че граматическата фигура е предмет на разглеждане в два отделни дяла на граматиките: в „Словообразуване“, където фонетичните промени, регистрирани в диалектите или в поетическия език се разглеждат като „добродетелния“ еквивалент на варваризмите, и в „Синтаксис“, където синтактичните фигури са противопоставени на солицизмите отново по различителния признак умишлена – случайна употреба. Четворният код, който първоначално описва типовете съотношения между варваризмите и фигурите, съвпадащи с една лексема, бива пренесен (макар и не така ефективно) върху системата на съотношенията между солицизми и *figurae constructionis*.

Таблица 2. Τὰ σχήματα τοῦ λόγου

Вардалахос (1829)	Комитас (1828)	Васкидович (1837)	Buttmann (1792)
<p>πλεονασμός</p> <p>κατὰ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - διπλασιασμόν - ἐπανάληψιν - ἐπάνοδον - κλίμακα - περίφρασιν - κατὰ τὸ ἐκ παραλλήλου σχῆμα - συνεκδοχήν - κύκλον 	<p>πλεονασμός</p> <p>κατὰ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - διπλασιασμόν - ἐπανάληψιν - ἐπάνοδον - κλίμακα - περίφρασιν - ἐπεξήγησιν 	<p>πλεονασμός</p> <ul style="list-style-type: none"> - διπλασιασμός - ἐπανάληψις - ἐπάνοδος - κλίμαξ - περίφρασις - ἐπεξήγησις 	<p>Pleonasmus</p> <p>Exegesis</p>
<p>ἔνδεια</p> <ul style="list-style-type: none"> - ἔλλειψις - σύλληψις 	<p>ἔλλειψις</p> <p>κατὰ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - σύλληψιν - ζευγμα - πρόληψιν - συνεκδοχήν 	<p>ἔλλειψις</p> <ul style="list-style-type: none"> - σύλληψις - ζευγμα - μεριμνός - συνεκδοχή 	<p>Attraktion</p> <p>Ellipse(Brachylogie)</p> <p>Zeugma</p> <p>Ἐν διὰ δυοῖν</p> <p>Aposiopesis</p>

μετάθεσις - πρωθύστερον - υπερβατόν - χιαστόν	μετάθεσις κατά: - πρωθύστερον - αντεστραμμένον - υπερβατόν - υπερβιβασμόν - αναστροφήν - χιαστόν - κύκλον	μετάθεσις - πρωθύστερον - αντεστραμμένον - υπερβατόν - υπερβιβασμός - αναστροφή - χιαστόν - κύκλος	Hysteron proteron (πρωθύστερον) Umstellung (Hyperbaton) Anakoluth
ἐναλλαγή - αντιμέρεια - αντίπτωσης - αντιχρονισμός - μετάληψις - αντίφρασις - πολύπτωτον (ὁμοιόπτωτον, ὁμοιοτέλευτον, ισόκωλον)	μετάληψις κατά: - αντιμέρειαν - τὰ παρεπόμενα κατά: - γένος - εἶδος - ἀριθμόν - πτώσιν - διάθεσιν - πρόσωπον - χρόνον - ἔγκλισιν	μετάληψις - αντιμέρεια - αντιχρονισμός	
	σύμπτωσις κατά: - γένος - πτώσιν - ἀριθμόν - χρόνον - πρόσωπον - διάθεσιν	σύμπτωσις κατά: - γένος - πτώσιν - ἀριθμόν - χρόνον - πρόσωπον - διάθεσιν	
	διάλυσις ἀσύνδετον	διάλυσις ἀσύνδετον	Asyndeta
συναίρεσις	συναίρεσις	συναίρεσις	Polysyndeta

В тази таблица сме добавили към основните автори, които разгледахме – Комитас и Вардалахос, класификацията на синтактичните фигури у Емануил Васкидович, с когото ще се занимаем подробно в следващата глава и който в детайли следва интерпретацията на фигурите на Комитас, както и класификацията на Бутман, който е посочен от почти всички автори на граматика на старогръцкия език като задължителен модел. Както се вижда, при всички тях се откроява едно основно ядро – фигурите на прибавянето, изпускането, разместването и замяната, независимо от малките разлики като употребата на ἔνδεια вместо ἔλλειψις и на ἐναλλαγή вместо μετάληψις. И

сякаш за да се завърши симетрията, трите „допълнителни“ вида – σύμπτωσις, διάλυσις, συναίρεσις дублират функциите на онази част от таблицата на фонетичните промени, която четворният код не покрива: συναίρεσις, διάλυσις и τμησις. Но най-същественото, което прави впечатление в таблицата, е пределното обобщаване на огромното разнообразие от фигури, стремежът всички фигури да бъдат „разпределени“ по класове, така че никоя да не остане извън схемата, без да е уловена от някакъв класификационен принцип, колкото и изкуствен да е той. Това търсене на изчистен синтез и същевременно на строги правила на субординация няма аналог в античните трактати, а още по-малко във византийската практика. Там интересът е, както многократно подчертахме, към максимално пълното изброяване на пъстро многообразие от отклонения от нормата, а не към подреждане в система.

Повечето от изброените фигури едва ли биха попаднали в таксиномиите на съвременната стилистика, била тя лексикално-семантична или синтактична. Част от тях – отклонения от обичайния словоред без отчетлива стилистична натовареност, проблеми на съгласуването на субект и предикат, специфични за старогръцкия език синтактични конструкции – са загубили реторичния си статус в края на същия този XIX в. От друга страна, откриваме термини, които в нашите представи се свързват по-скоро с фигурите на мисълта (антитеза, перифраза) или с тропите (синекдоха). Както посочихме по-горе, това се дължи на факта, че в неизбродния свод от византийски трактати по реторика σχῆμα е терминът както за граматическото, така и за реторическото понятие, а съдържанието на списъците с τρόποι и σχήματα винаги се припокрива в някаква степен.

Второто наблюдение, което извиква тази таблица, е разминаването с разгледаната по-горе концепция на Квинтилиан за граматическите фигури. Това, което възрожденските просветители разглеждат като закономерен предмет на граматиката, съвпада в голяма степен с множеството на реторическите фигури. За група на собствено „граматическите“ фигури чуваме един-единствен път, в граматиката на Константинос Кумас¹⁶, в която той споменава Σχήματα τινὰ κατὰ τοὺς γραμματικούς (Някои фигури според

---

¹⁶ *Op. cit.*, 611–612.

граматиците) и изброява част от безименните у Квинтилиан фигури на фигуративното съгласуване – ἀντιμέρεια, ἀντίπτωσις, χιαστός, ἐκ παραλλήλου, с други думи фигурите, които в нашата таблица са причислени към металепсата. Кумас, от друга страна, е по-близък до систематизацията на Квинтилиан и в това, че възприема от него трите принципа, изявени при образуването на реторическите фигури – добавяне, отнемане и подобие. В този смисъл той е изключение от по-широко застъпената в граматиките на XIX в. четворна система на декодиране на фигурите.

Учението за граматическите фигури в българските възрожденски граматики

В нашата по-нова научна литература съществува известна предпазливост по отношение идентификацията на източниците на конкретни текстове или граматически концепции през Възраждането. Несъмнено това въздържане има своите основания в обратния пример в миналото – твърде лесното установяване на недоказуеми зависимости и приписването на чужди на нашите възрожденци граматически концепции и образци. Най-ясно изразена в българското езикознание е скептичната нагласа по отношение идентификацията на конкретните граматически извори – издания и коментари на антични граматични, учебни помагала, съкратени и пълни граматични. Ако по отношение на съдържанието на учебните програми в различните възрожденски училища разполагаме с достатъчна информация, то не така стои въпросът със сведенията за учебниците, речниците и преводните материали, използвани в преподаването и в съставянето на нови граматични. По мнението на Б. Вълчев (Вълчев 2008: 57–58): „... гръцката филологическа традиция е размита и може да бъде отчетена главно на нивото на практическото преподаване и овладяване на гръцкия език, а за традиция, която да е извор при създаването на граматични, може да се говори сравнително условно [...] За отчитаната дистанция и същевременно дифузност в поглъщането на гръцката граматична традиция по всяка вероятност може да се търсят причините и в генетичното различие на двата езика, което пречи на прякото следване на образци и на механичното повтаряне на теоретични постановки и описания“. Тази констатация е напълно основателна, ако си

поставим за цел търсенето на един-единен модел *in toto* за концепцията, структурата, броя на разделите и терминологията на която и да било възрожденска граматика. Такава задача би била дори невъзможна, тъй като става дума за компилативни трудове, черпещи от други компилации, чийто подбор по предпочитание невинаги може да се свърже с гръцката школа, която е посещавал авторът или със съдържанието на библиотечните фондове, които са му били достъпни. От друга страна, фокусирането върху дефиницията на отделна граматическа категория или върху група от класификации, които са четлива следа към предходна традиция, представя по-продуктивен и реалистичен подход.

В областта на фигуративната реч логичната посока за търсене на влияния отвежда към съвременната на нашите възрожденци гръцка граматическа теория и практика, и конкретно към граматиките на гръцкия език от първата половина на XIX в. Това е обяснимо дори само с количествения превес на гръцките образци. Както пише Б. Пенев (Пенев 1977: 87), „Повечето от българските учебници и дидактически съчинения, издадени през първата половина на XIX в., са преведени от гръцки или пък съставени по гръцки извори“. Истина е обаче, че въпреки растящия брой проучвания на влиянията върху нашата възрожденска култура, ние имаме слаба представа за това кои са били учебниците по гръцка граматика, ползвани от учителите елинисти, откъде черпят познанията си Неофит Бозвели, Емануил Васкидович, Неофит Рилски или Христки Павлович, кои идеи и термини са заимствани директно от учебниците на водещите за Гърция школи и имена и кои – по опосредстван път. Това, което е очевидно, е, че за възприемане на филологически традиции в същинския смисъл на думата може да се говори едва след откриването на първото елино-българско училище в Свищов (1815) от Емануил Васкидович и на училищата в Котел (1819) и в Карлово (1826) от Райно Попович. В тези училища гръцкият език се използва като език на преподаването, което поражда необходимостта от усвояване на специализирана терминология за описание на езиковите явления. Терминология, която съществува основно на гръцки език, така че, за да се научат да се изразяват на научен език, по-просветените българи

по думите на Неофит Рилски, „от гречески са се просвѣтили и напоили с потребни понятия“¹⁷.

Благодарение на аналитичния репертоар на М. Стоянов (Стоянов 1957) и на някои нови изследвания значително по-голяма яснота съществува по въпроса кои са българите – автори на граматика на гръцкия език. Търсенето на конкретни тематични единици в съдържанието на граматическите трудове, писани от българи, е значително улеснено от студията на Б. Вунчев (Вунчев 2013: 153–240), която предоставя пълен опис на граматиките, речниците и учебните помагала по гръцки език, писани в България до Освобождението, придружен от подробен преглед на съдържанието и коментарни бележки за достойнствата и недостатъците на всяка книга. От него могат да се извлекат както отпечатаните заглавия като *Краткое и ясное изложение* на Неофит Рилски (1835) и *Грамматика гръцкобългарска* на Филип Велиев (1860), така и разпространяваните в ръкопис граматика на гръцкия език, съставени от българи: *Синтаксис* на гръцкия език на Панайот Добрович (1843), *Грамматика простоелинска* с неизвестен автор (1840); *Грамматика и христоматия* на Райно Попович (1828). От всички тях единствено подробната граматика на старогръцкия език от 1837 г. на Емануил Васкидович съдържа отделна глава за фигурите на речта. В останалите (с уговорката, че част от тетрадите на Райно Попович не са запазени и следователно не можем да правим изводи за пълния вид на ръкописната му граматика) регистрирахме употребата на част от терминологията, която разглеждаме тук, но никъде в пряка връзка с учението за фигурите и тропите.

В малкото био-библиографски източници на български език по тази тема (Стоянов 1957: 44; Пенев 1977: 424–426) сведенията за Емануил Васкидович са оскъдни. Не е ясно от какви източници черпи вторичната литература, в която можем да прочетем, че след като получава образованието си в прословутото гръцко училище в Мелник и в школата на о-в Хиос, Васкидович прекарва известно време в Княжеската академия в Букурещ, където вероятно между

---

¹⁷ Краткое и ясное изложение за разделението, начертанието, наименованието и произношението на писмената, и правила за срицанието, просодията и слогат и за правото четене на греческия язык от Неофит Йеромонах П. П. Рилца, в Бялград, в княжеско-сербской Типографии, 1835 г., с. III.

неговите учители е бил Константинос Вардалахос – известният педагог и реформатор, от когото особено често се възползват съставителите на първите наши школки ръководства. Въпросът за времето и продължителността на престоя на Васкидович в Букурещ в никакъв случай не е решен, за да можем да го използваме като сигурна отправна точка в нашето изследване. За разлика от много други наши възрожденци, за които твърдо знаем, че са получили образованието си или че са преподавали в „Св. Сава“, всичко, което ни е известно за Васкидович, е че на път за Букурещ той откликва на молбите на свищовци да остане в града им и основава първото българско светско горностепенно училище. И така, ако знаем, че Петър Берон е учил през 1817 г., макар за кратко, в Княжеската академия, а Неофит Рилски е пребивавал през 1834 г. в Букурещ в продължение на девет месеца, за които завършва превода на взаимноучителните таблици и усвоява взаимната метода, то за Васкидович не разполагаме с никаква информация, която да хвърли светлина върху контактите му с учителите от Княжеската академия. Ако допуснем, че той все пак прекарва известно време в Букурещ, преди да уседне окончателно в Свищов, то това трябва да се е случило преди края на 1815 г., когато директор на школата все още е Вардалахос; Неофитос Дукас поема ръководството на училището в края на същата година и заема този пост до 1817 г., когато опонентите му в езиковия спор организират срещу него брутално нападение на улицата. През следващите години Васкидович многократно пътува до румънския град с цел набиране на финансова помощ от българската емиграция за новооткритото училище, но тези негови престои едва ли са му предоставили нужното време, за да се запознае с по-либералните преобразования и енциклопедизма на обучението в „Св. Сава“. Отделяме специално внимание на този въпрос, тъй като той е в пряка връзка с източниците на гръцката граматика, която Васкидович издава през 1837 г. Засега ще кажем само, че независимо от това дали е бил в непосредствен контакт със Стефанос Комитас, който преподава в Княжеската академия между 1816 и 1818 г., Васкидович безспорно е познавал и ползвал (а на места дословно заимствал) граматиката му на старогръцкия език. Мнението ни получава допълнителна подкрепа от установената от Др. Вълчева (Вълчева 2010: 231–232) пряка зависимост на *Славеноболгарское детоводство* на Неофит Бозвели и

Емануил Васкидович от друг том на същата тази енциклопедична поредица Παιδαγωγικὰ μαθήματα на Комитас, а именно от тома Ἀναγνωστικά. Ἐκλογάριον, издаден в Пеща през 1827 г., в частта му Διηγήματα (*Разкази*, 52–99).

Тук на пръв поглед се очертава едно противоречие спрямо сигурните биографични данни за нашия възрожденец. Обучението му в школата на о-в Хиос, която е един от центровете на прогресивните нововъведения в езиковото обучение, предполага за по-късните години на Васкидович една ориентация към методите и учебниците на Александрос Маврокордатос и Вениамин Лесвиос, а не към техния яростен опонент, Стефанос Комитас. Това сякаш се потвърждава от факта, че в личната библиотека на Васкидович (Гунев 1988: 126) влиза *Граматика на гръцкия език* на Александрос Маврокордатос. От друга страна, анализът на гръцката граматика на Васкидович показва недвусмислено влиянието на езиковите възгледи и структурирането на граматичния материал, характерни за Комитас, който е ученик на Евгений Вулгарис и представител на най-консервативното крило в езиковия спор. Принципите на граматиката на Комитас белязват ранните трудове на българския възрожденец в значително по-висока степен от теориите за *grammaire générale* и опитите за промяна в граматическата терминология на реформатора Вардалахос. Най-последно, макар да не знаем дали отзвукът от нападението срещу Неофитос Дукас и от бурните спорове и конфликти с Маврокордатос и Вениамин от Лесбос, на които Комитас се спира подробно в предговора към граматиката си, е стигнал до Свищов, явно е, че нашият граматик се отдръпва донякъде от страстите на езиковия спор и разбиранията му за книжовния език еволюират едва в последните години от живота му.

Παιδαγωγικὴ γραμματικὴ, съдейки по характерното за епохата заглавие¹⁸, е замислена от Васкидович като практическо въведение в старогръцкия език за учениците му от елино-българското училище в Свищов.

---

¹⁸ Πρακτικὴ τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐρανισθεῖσα μὲν ἐκ πολλῶν κατὰ τε τὸ εὐσύνοπτον καὶ εὐληπτον ὑπὸ Ἐμμανουήλου Βασκίδου τοῦ ἐκ τῆς κατὰ τὴν Μακεδονίαν πόλεως Μελενοίκου, εἰς χρῆσιν τῶν ἐν Σιστοβίῳ αὐτοῦ μαθητῶν. Ἐν Στεφανουπόλει ἐν τῷ τυπογραφείῳ τοῦ Ἰωάννου Gött, 1837.

Това е първата предназначена за българи граматика на гръцкия език, в която обстойно се разглежда синтаксисът¹⁹. За разлика от отпечатаното две години по-рано простичко въведение в основите на гръцкия от Неофит Рилски²⁰, което несъмнено е „практическо“ и използва ясен и достъпен български за обяснението на правилата, това, което са държали в ръце свищовските ученици, е пособие за изучаване на старогръцкия език, написано на старогръцки или на елински, както наричат по това време изкуствения архаичен език, за да го отличат от простонародния гръцки. Не е чудно, че такова начинание не е пробудило голям ентузиазъм и е получило оскъдна финансова подкрепа; всичките спомоществатели са от Свищов, Мецово и Трики. С други думи, за да се позовем на блестящия анализ на общите слабости на граматиките в навечерието на XIX в., който Адамандиос Кораис е оставил в *Импровизирани размисления*²¹, Васкидович допуска поне две от трите най-често срещани грешки (τρία σφάλματα): 1) излага езиковите правила на „елински“ (νὰ γράφονται Ἑλληνιστί οἱ κανόνες τῆς γλώσσης); 2) пише прекалено усложнено и обстоятелствено (νὰ γράφονται διεξοδικώτατα). Колкото до третата грешка – липсата на ясна система (ἀμεθοδία), може да се каже, че за съчинение с компилативен характер, черпещо от многобройни и различни източници, учебникът на Васкидович показва учудващо единство на избрания метод.

Въпросът, който все пак изисква отговор, е за кого е било предназначено едно толкова претенциозно четиво. Според автора на единствената обемна студия за Васкидович (Гунев 1988: 32) „... най-първите ученици на Васкидович били предварително ограмотени само на гръцки език през изгнаническите години на техните семейства в Румъния. Там те са се учили в килийни гръцки

---

¹⁹ За пълно библиографско описание и преглед на съдържанието на Παιδαγωγικὴ γραμματικὴ вж. студията на Б. Вунчев (Вунчев 2013: 169–172).

²⁰ Кратко и ясно изложение за разделението, начертанието, именованиято и произношението на писмената, и правила за срицанието, просодията и слогатъ и за правото чтение на греческия езикъ от Неофита Йеромонаха П. П. Рыльца, в Бялиград, в княжеско-сербской Типографии, 1835.

²¹ Πρόδρομος ἑλληνικῆς βιβλιοθήκης. Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι. Ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Φιερμίνου Διδότου, 1805, σ. 16.

училища и затова са могли да си служат с гръцкия език“. Численият превес на такива ученици би обяснил отказа от използването на българския като метаезик на преподаването, но не и подбора на труднодостъпна материя, без опит за адаптация или съкращение на източниците. Друга възможна причина може да се изведе от едно споменаване на Ив. Гунев в сбитото му описание на съдържанието на личната библиотека на Васкидович. Според това свидетелство (Гунев 1988: 43) ученият е писал още една, останала непубликувана гръцка граматика, чийто ръкопис, датиран към 1860 г., днес се съхранява в библиотеката на свищовското читалище. Тъй като до момента не сме имали възможността да проучим ръкописа на място, можем само да заключим по цитираното от Гунев заглавие: „Кратка граматика говоримаго еллинскаго языка, съчинена за българските младежи с правилата на българский язык от Емmanoила Васкидовича, учител славяно-елинскаго училища Божественаго преобразования, Свищов“, че тази втора граматика, която вече използва родния език като метаезик на преподаването и е фокусирана върху говоримия гръцки, е била естествено развитие спрямо елитарните принципи на старогръцката граматика от 1837 г. и може би е била замислена от самото начало като допълнение в едно двучастно помагало. По стечение на обстоятелствата обаче Παιδαγωγικὴ γραμματικὴ остава единственият труд на Васкидович, отпечатан на гръцки език, което е и допринесло за формирането на едностранна представа за методологическите принципи и отношението към езиковия спор на нашия възрожденец.

Преди да разгледаме онези страници от Παιδαγωγικὴ γραμματικὴ, които са посветени на граматическите фигури, ще обърнем внимание на още една особеност в структурирането на нейното съдържание. Традиционното място на главата за фонологичните промени в трудовете на гръцките граматисти е в част Ἑτυμολογικόν, т.е. „Словообразуване“; не така твърдо фиксирано е мястото на фигурите на речта. Много често те са изнесени в самия край на граматиката като приложение. Комитас разглежда фигурите на речта в дял Συντακτικόν, но отделни теми от него са доразработени в следващия дял Συνθετικόν, който всъщност се занимава със синтаксиса на изречението. Васкидович единствен помества граматическите фигури в обособен дял, който

носи наименованието Σχηματικόν, но подобно на образца си – Комитас – запазва някои фигури на мисълта за последната част Ἀναλυτικο-συντακτικόν.

Най-напред ще се спрем на дела, посветен на словообразуването (Ἑτυμολογικόν), глава Περί παθῶν τῶν λέξεων (117–119), където Васкидович изброява четири категории възможни фонологични промени в думата: πλεονασμός, ἔνδεια, μετάθεσις и μετάληψις. Първите две, промените чрез добавяне и изпускане, се разделят допълнително на девет подвида. За да създадем достатъчна основа за сравнение с други граматика, ще приведем към всеки подвид по един от примерите на Васкидович. Плеоназмът се разделя на διπλασιασμός (ὀπότε – ὀπότε); πρόσθεσις (στάχυς – ἄσταχυς); ἀναδίπλωσις (θῆμι – τίθημι); ἐπέκτασις (ἀδελφός – ἀδελφοῖός (sic)); ἔκτασις (κόρη – κώρη); διαίρεσις (παῖς – πάϊς); παρένθεσις (ξένος – ξεῖνος); παρέμπτωσις (πόλεμος – πτόλεμος); παρασχηματισμός (λόγοις – λόγοισι). Ἐνδεια съответно се подразделя на ἀφαίρεσις (έορτή – όρτή); ἄρσις (δεδέχθαι – δέχθαι); συστολή (ζωή – ζοή); συγκοπή (κακόμορος – κάμμορος); συναλοιφή (ἐπ' ἐμέ); ἔλλειψις (γεραιός – γεραός); πορέλλειψις (sic) (κάλλιον – κάλιον); ἔκθλιψις (σκῆπτρον – σκῆπτον); ἀποκοπή (Ποσειδῶ – Ποσειδῶνα). Μεταтезата (καρδία – κραδία) няма подвидове, а металепсата се дели на μεταπλασμός (πρόβασιν – προβάτοις) и на τμησις (Πελοπόννησος – Πέλοπος νῆσος).

Както вече отбелязахме по-горе, извеждането на девет опозиции „добавяне–изпускане“ води началото си от трактата Περί παθῶν τῶν λέξεων на античния граматик от I в. пр.Хр. Трифон и вероятно стига до възрожденските граматика на Балканите през граматиката на Ласкарис. Едно бегло сравнение показва, че Васкидович е следвал разделението на същите девет подвида за πλεονασμός и ἔνδεια, както и конкретните примери за всеки подвид от граматиката на Ласкарис. За разлика от него обаче той не разглежда металепсата като неделима, а отнася към нея тмезиса (Πελοπόννησος – Πέλοπος νῆσος) заедно с μεταπλασμός (πρόβασιν – προβάτοις). Това може да означава само, че нашият възрожденец е ползвал граматика, в която

класификацията на Ласкарис е била подложена на известна ревизия или която възхожда към друг ръкопис на Трифон. Фрагментите от *Περὶ παθῶν* на античния граматик, събрани в изданието на Рихард Шнайдер от 1895 г., показват три различни традиции, разликите между които обясняват и някои отклонения в класификациите на учените от XIX в.

Тук е мястото да се каже, че измежду българите – автори на гръцки граматически единствен Константин Фотинов след Емануил Васкидович разглежда фонетичните изменения в своята *Γραμματικὴ ἐπανθοῦσα*²². Само една година след *Παιδαγωγικὴ γραμματικὴ* в Смирна вижда бял свят неговата гръцка граматика. Фотинов обаче помества тази глава в Част втора „За диалектите“ (99–112), като съотнася всяка промяна към атическия, йонийския, дорийския или еолийския диалект. В глава *Ὄνομασίαι περὶ τῶν τῶν λέξεων παθῶν* (112–113) Фотинов подрежда фонологичните промени под следните три класа: 1) *σχήματα τῆς προσθέσεως γράμματος ἢ συλλαβῆς* (разделени на седем подвида и илюстрирани с вече познатите ни от граматиката на Е. Васкидович примери); 2) *σχήματα τῆς ἀφαιρέσεως* (представени с три подвида); 3) *σχήματα τῆς μεταθέσεως, μεταβολῆς ἢ συναιρέσεως*. Накратко, Фотинов опростява иначе четиристепенната схема, като обединява в една група фонетичните промени, представящи процесите на замяна, разместване и сливане. Така, макар Фотинов традиционно да се смята за представител на най-консервативната партия в спора за езика, и макар неговата гръцка граматика да страда от липса на ясна система, най-вече в първата си част (Вунчев 2013: 173), принципите му на представяне на фонологичните промени са значително по-гъвкави и освободени от схематичността на граматиката на Васкидович.

В *Βιβλίον Δ'*, дял *Σχηματικόν* Васкидович посвещава значително внимание на фигуративната реч в една отделна глава *Περὶ σχημάτων τοῦ συντακτικοῦ λόγου* (152–163). Главата започва със следната дефиниция на фигурите: „*Σχήματα καλοῦσι, οἷς μάλιστα χρῶνται Ἕλληνες, ἴν'*

---

²² *Γραμματικὴ ἐπανθοῦσα*. Ἐν Σμύρνῃ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Α. Δαμιανοῦ καὶ Σ. 1838.

За библиографско описание и преглед на съдържанието вж. Б. Вунчев (2013: 172–174).

εὐφραστος γένηται ὁ Συντακτικὸς λόγος. Εἰσὶ δὲ εἶδη ἑπτὰ: πλεονασμὸς, ἔλλειψις, μετάθεσις, μετάληψις, σύμπτωσις, διάλυσις, συναίρεσις“.

Дефиницията (с незначителни промени) и класификацията на синтактичните фигури са същите, които вече срещнахме у Комитас. Голяма част от приведените примери също са заимствани от него, но има и такива, които откриваме у Вардалахос и в повечето граматика, черпеци старогръцките цитати от трактата по синтаксис на Теодор Газа. Представа за почти пълното припокриване на класификацията на Васкидович със съответния дял у Стефанос Комитас може да се добие от таблица 2, но по-долу сме подбрали и по един пример от най-важните подκласове, за да покажем от какви текстове черпи примерите си Васкидович.

Πλεоназмът в класификацията на Васкидович се дели на следните фигури: 1. διπλασιασμός: *μιαρὸν μιαρὸν θερίον*; 2. ἐπανάληψις: *ἐπαινώ στέφανον τὸν ὑπὲρ Χριστοῦ ἀθλήσαντα, στέφανον τὸν πρωτομάρτυρα*; 3. ἐπάνοδος: *Μιτυληναῖοι καὶ Θηβαῖοι, οἱ μὲν, ἀπητουν τὴν χώραν, Ἀθηναῖοι δὲ ...*; 4. κλίμαξ: *Ἀρξάμενος μὲν, ἔλεγε, λέγων δὲ, προεχώρει, προχωρῶν δὲ, οὐκ ἔτελεύτα*; 5. περίφρασις: *νῆες Ἀχαιῶν*; 6. ἐπεξήγησις: *ἡμεῖς γὰρ καὶ πλησιάζεται αὐτοῖς ἕκαστος τῷ ἑαυτοῦ μέρει*. Ελιπсата се дели на следните: 1. σύλληψις: *ἵππος μετὰ τοῦ ὄνου τρέχουσιν*; 2. ζευγμα: *φιλοσοφοῦσι Σωκράτης καὶ Πλάτων*; 3. μεριμνός: *τῶν μαθητῶν, οἱ μὲν ἐπιμελεῖς, οἱ δὲ ῥάθυμοι*; 4. συνεκδοχή – *ἀλγῶ τοὺς ὀφθαλμούς*. Μεταтезата се дели на: 1. προθύστερον, ἀντεστραμμένον, ὑπερβατόν, ὑπερβιβασμός (*συλλαλῶ σοί*), ἀναστροφή – (*συντάξεως πέρι*), χιαστός (*οἱ τὴν φροντίδα ἔχοντες*), κύκλος (*ἦν ὅτε καὶ γὰρ, ὄφελος φίλοις ἦν*). Μεταлепсата се разделя на ἀντιμέρεια (*τὸ ὑπερβάλλον τῆς λύπης*) и ἀντιχροнисμός.

Както се вижда, дотук Васкидович описва отклоненията от нормата като добавяне, изпускане, разместване или субституция. Извън тази четворна схема остават фигурите σύμπτωσις (т.е. семантичната поливалентност на една форма, например *ἔλεγον ἐγὼ καὶ ἔλεγον οἱ ἄνθρωποι*), διάλυσις и συναίρεσις, които разглежда веднъж на нивото на сложната съставна дума (*πόλις*

Ἀνδριανού – Ἀνδριανούπολις) и втори път – на нивото на изречението като асиндетон и полисиндетон. В това отношение той отново следва плътно образа на граматиката на Комитас, а може би и директно на Теодор Газа. С текстовете на Комитас, но и на Вардалахос го сродява и това, че подбира немалка част от примерите си от Библията, застъпвайки по този начин имплицитно разбирането, че образният език на Св. Писание може да бъде предмет не само на традиционната екзегеза, но и на чисто граматически анализ. В класификацията на Васкидович откриваме и такива термини, които в нашите представи се свързват по-скоро с фигурите на мисълта (антитеза, перифраза) или с тропите (синекдоха). Ако наложим списъка от 27 тропи на Георги Хировоск върху този на Васкидович, ще установим, че поне 13 от тях – *μετάληψις, περίφρασις, πλεονασμός, ἔλλειψις, σύλληψις, ἀντίφρασις* и т.н., присъстват тук, дефинирани като фигури.

Гръцката граматика на Емануил Васкидович потвърждава още веднъж високата начетеност на този наш възрожденец и стремежа му да бъде осведомен, да бъде „в крак“ с темите на езиковата дискусия и да предлага най-доброто, по неговото виждане, на учениците си. Установеното влияние на Стефанос Комитас и на архаистите в езиковия спор се вписва логично в консервативните езикови възгледи на Васкидович за произхода на българския от стария славянски език, който той нарича старобългарски и затова държи да се запази връзката с него.

В заключение трябва да споменем още един извор на българския книжовник. В монографията си, посветена на славяно-българското училище в Свищов, Ив. Гунев (1988: 128) споменава между книгите, дарени от Васкидович на свищовското читалище, едно *Ръководство по славянско красноречие* от 1821 г. и *Ръководство по славянска граматика*. Няма никакво съмнение, че това могат да бъдат единствено двата учебника на Аврам Мразович, на които ще се спрем подробно нататък и които са проводник на влиянието на граматиката на Мелетий Смотрицки на Балканите.

Влияния на църковнославянската граматическа традиция върху разпространението на учението за фигурите в Сърбия и България

Преди да продължим, е необходимо да проучим още един хипотетичен източник на подбора и принципите на подредба на граматическите фигури във възрожденските граматика на Балканите. Този източник са граматиките на църковнославянския език, които запазват авторитета и мястото си в образователните програми десетилетия наред и опосредстват навлизането на терминология и на лингвистични модели както от споменатата вече граматика на Константин Ласкарис, така и от западноевропейската латинска традиция от Донат и Присциан до граматиките на Реформацията през XVI в.

Проучването ни започва от очевидния факт, че приемственост спрямо собствената средновековна традиция в областта на теорията на образната реч не може да се изведе. Български средновековни учебници по реторика не са известни (Петканова 1992: 395), а единственото литературно-теоретично съчинение в старобългарската литература, което разглежда елементи на фигуративната реч, е преводно. Става дума за старобългарския превод от приписвания на Георги Хировоск кратък трактат Περί τριών ποιητικῶν (Образэхъ), който е поместен в Изборника от 1073 г., л. 237б–240 б (Добрев 1985: 533). Този текст обаче получава сравнително слабо разпространение и остава изолирано явление в славянските литератури; повечето термини си остават *хапак легомена*, като отсъстват податки за по-нататъшно разпространение на съчинения от подобен характер чак до XVII век. Причините за това според Е. Велковска са няколко (Велковска 1986: 82): „Голяма част от него [славянския превод, бел. Е. М.] може да се разбере само с помощта на гръцкия оригинал... Тази отчужденост (от огромната система на античната и византийска реторика) е причината да бъде преведен трактат не за намирането или подреждането на словата, основни в богатата риторическа култура на Византия, а за нещо второстепенно, за украшенията на речта“. Някои от тези твърдения са спорни – например не е ясно защо изучаването на фигурите и тропите, което заема централно място в обучението по граматика и реторика във Византия, трябва да е ирелевантно по отношение приоритетите на проходащата старобългарска литература, но фактът е налице – преносът на филологическо познание в тази конкретна област не е оставил трайна следа в средновековната ни култура, вероятно по-скоро заради това, че „... макар библейските и патристични текстове могат да се описват с термините на тази

традиция, такова описание си остава напълно външно и по същество ненужно за разбирането им“ (Велковска 1986: 83).

По-различно стои въпросът с опосредстващото влияние на църковнославянската традиция, чрез която още от средата на XVII в. на Балканския полуостров навлизат граматически концепти, чужди на византийския канон. В търсенето на следи от някаква предходна филологическа традиция в трудовете на първите наши граматичници Б. Вълчев обобщава на няколко страници (Вълчев 2008: 58–67) по-важните доказателства за степента на разпространение и влияние на черковнославянската граматика сред българските книжовници. Особено внимание той отделя на *Руководство к славенстей грамматице* на Аврам Мразович²³, първоначално предназначено за нуждите на Семинарията в Сремски Карловци, а впоследствие ползвано от всички православни славяни на Балканите. Тази граматика държи безспорно първенство сред отпечатаните в края на XVIII в. класически учебници по църковнославянски език. По наше мнение, за популярността ѝ, но същевременно и за противоречивия ѝ прием в българските училища чак до 70-те години на XIX в. най-красноречиво говори емоционалният коментар на Филип Велиев в предговора към неговата граматика на гръцкия език²⁴: „Някои из България учители бяха увалили юношеството в друг един лабиринт: в старославянския език, вместо българската граматика. За да изучи един ученик граматиката на Мразович, или Добровскаго, и да научи изъ първо, и изъ третьо, не му требуваше по-малко време, отколко да научи старогръцкият. Много достосмешно е, че някои учители преподаваха и Логика, и реторика. Сякой нека помисли в какъв хаос ся намираха учебните ни заведения“.

Тук обаче ни интересуват не толкова просветителските задачи, които си поставя Мразович или причините за неговия успех, колкото посредническата роля на учебника, който се явява преработка на предхождащата го с близо две столетия *Граматики славенския правильное синтагма* на украинеца Мелетий

---

²³ *Руководство къ Славенстѣ ꙗ Грамматичѣ во употребленіе Славено-Сербских Народныхъ училищъ, Въ Вѣннѣ, 1794.*

²⁴ *Грамматика гръкобългарска. Съставена и първо издадена за въ полза на народните български училища, Цариград, 1860, с. 6.*

Смотрицки²⁵. Значението на този труд за формирането на руската граматическа мисъл е отдавна известно; далеч по-незадоволително е изследвано влиянието му върху структурата, терминологията и дефинирането на граматичните категории във възрожденските граматика на Балканите. Доколкото такива изследвания съществуват²⁶, те имат за предмет историята на разпространението на *Правилное синтаγμα*, и конкретно хронологията на преизданията и на преработките на труда сред сръбските книжовници. По него е вървяло обучението в Сърбия и в Румъния (например в Снягов през 1697 г. йеромонах Антим Типограф препечатва московското издание от 1648 г.). В изданието от Снягов, както и в римнишкото издание от 1755 г. името на автора не фигурира, но то липсва още в първите преиздания, по всяка вероятност заради преминаването на Смотрицки към униатството. Освен споменатото ръководство на Мразович възникват и други преработки или граматика, повлияни от труда на Мелетий Смотрицки, каквито са двете граматика²⁷ на Георгиос Захариадис, които излизат в интервал от 15 години помежду им – учебникът по словообразуване и синтаксис на гръцкия език от 1816 г. и съответно на църковнославянския – през 1832 г. Тези заглавия също са в ползрението на нашето проучване, тъй като в повечето случаи българските възрожденци са познавали *Граматиката* на Смотрицки през някоя от нейните преработки (например, както посочва Б. Вълчев, терминът *двоегласни* е засвидетелстван у Мразович, и съответно у Бозвели и Васкидович на мястото на *двоевременни* у Мелетий (Вълчев 2008: 67). Пак според Вълчев (2008: 67) „... можем да говорим не само за предположение, а за напълно доказуемо твърдение, че Неофит Бозвели и Емануил Васкидович са познавали и ползвали двете черковнославянски граматика [т.е. на Мелетий Смотрицки и на Аврам

---

²⁵ Първото издание на ръководството на Мелетий Смотрицки „Граммат·к' Славенски-Правилное Синтаγμα“ излиза през 1619 г. във Вилно. Тук цитираме именно по това издание, достъпно като дигитализат в мрежата, но където е необходимо, сме правили сравнение със седмото поред преработено издание от 1755 г. (римнишко издание, УБ „Св. Климент Охридски“), което показва някои разлики спрямо първоначалния вид на граматиката.

²⁶ Кулаковский, П. А. Начало русской школы у сербов в XVIII веке. Санкт-Петербург, 1903.

²⁷ Γραμματικὴ ἑλληνικὴ, περιέχουσα τὸ ἔτυμολογικὸν καὶ τὸ συντακτικόν, συντεθειῶσα ὑπὸ Γεωργίου Ζαχαριάδου, Ἑλληνοδιδασκάλου τοῦ Ζέμονος, Βιέννη, 1816. Георги Захариадис. Славенска граматика, съдържаща етимологию и синтаксис. Буда, 1832.

Мразович, бел. авт. Е. М.), което е лесно обяснимо и поради факта, че от Свищов са имали добра възможност да се снабдяват с нужните им книги“. Както видяхме от описа на библиотеката на Васкидович, той със сигурност е разполагал с граматиката на Мразович. Под влияние на граматическия модел Смотрицки – Мразович са написани отчасти църковнославянските граматики на Неофит Бозвели от 1835 г. и на Христати Павлович от 1836 г. (Петканова 1992: 108). Неофит Рилски пряко е познавал и е заимствал от граматиката на Смотрицки, в подкрепа на което Б. Вълчев привежда съдържателни успоредици между *Синтагма* и *Болгарска граматика* в употребата на термина *припряжногласни* (т.е. ъ и ъ) у двамата (Вълчев 2008: 66). Освен това единственият в България екземпляр от римнишкото издание от 1755 г. се открива в личната сбирка на Неофит Рилски в книгохранилището на Рилския манастир (втората му библиотечна сбирка след пожара от 1833 г.).

Според изследването на Н. Дилевски на ръкописите на *Синтагма* в българските архиви и библиотеки, Смотрицки е бил познат в България поне в три преписа: 1) преписът, изготвен в Търговище (Влашко)²⁸ от йеромонах Спиридон от Ловеч през 1655 г. и донесен в България през 60-те години на XVII век²⁹. Според единствения наличен опис (Дилевски 1958: 462–467) преписът е направен от първото издание на граматиката от 1619 г. 2) Частичен препис на съхранение в синодалната библиотека на Българската църква, направен през 1721 г. Втората му част (37–62) е идентична с *Чин на технологията* от римнишкото издание. Според Дилевски е възможно това да е препис от прословутото московско издание на Поликарпов от 1721 г., сто екземпляра от което са донесени в Сърбия от Максим Суворов през 1726 г.; Б. Вълчев, напротив, е скептичен относно възможността преписът да е осъществен толкова скоро след изданието. 3) Препис (или по-точно извлечение на отделни

---

²⁸ По Дилевски (1958: 466) по това време охридският архиепископ Даниил гостувал при угро-влашкия митрополит и водел обучение по славянска граматика по ръководството на Смотрицки.

²⁹ По свидетелството на Н. Дилевски (1958: 462) ръкописът се пази в библиотеката на Педагогическото училище в Лом. През 1858 г. Г. С. Раковски го открива край с. Тича до Котел, а няколко години по-късно преписът попада в ръцете на Никола Първанов, който през 70-те години преподава в Лом. Не е съвсем ясна интерпретацията на втората приписка от страна на Дилевски, който смята, че ръкописът, съхраняван в Лом, е само препис на неизвестния Михаил от с. Врачеш от преписа на йеромонах Спиридон (Дилевски 1958: 467).

страницы) на *Синтагма* (Ръкописен отдел на Архивен институт към БАН), изготвен през 1834 г. от Никола Михайловски по неизвестен оригинал, донесен в Елена от Хилендарския манастир.

И така, разпространението на *Синтагма* в България е доказано; причината този труд да ни занимава тук, е, че онагледява динамиката на превес на гръцката филологическа традиция или на латинската граматическа теория на Балканите в края на XVIII – началото на XIX в. Както е известно, латинската филологическа традиция навлиза в Русия още през XVI в. с превода (1522) и разпространението на *Ars minor* на Елий Донат и на *Doctrinale* на Александър де Вила Деи. Тези влияния са отдавна констатирани в църковнославянските граматиките на Зизаний и на Смотрички и отразяват промените в лингвистичните възгледи през XVI в. под въздействието на популярните учебници по класически езици и педагогическите идеи на Реформацията. Ред по-нови изследвания (Mask 2011: 112–114) сочат към латинската граматика на Филип Меланхтон като твърде вероятна филологическа основа на *Синтагма*. Тази граматика е изключително популярна сред протестантите, но и сред католиците не само в Германия и Полша, но и в школите към братствата в белоруските и украинските градове. По време на престоя си в университетите в Лайпциг Нюрнберг и Витенберг Смотрички се запознава освен с латинската граматика на Меланхтон (1526) също и с популярната в йезуитските школи латинска граматика на Емануел Алварус и с гръцката граматика на Мартин Крузиус (1566). Измежду тях обаче водещо влияние следва да се припише на *Grammatica Latina* на Меланхтон, *praeparator*, както се оказва, не само на Германия, но и на онази половина от континента, която още не е чувала за Донат и Квинтилиан. Въпреки зачестилите гласове в подкрепа на доказуемо влияние на възгледите на Меланхтон (Яременко 1986: 57), преди всичко на семантичния му подход към дефинициите на граматическите категории върху труда на Смотрички, тези изследвания засега са фокусирани главно върху диференциацията на родовете (*genera*); не е правен опит да се проследят източниците на втория дял на синтаксиса в *Синтагма*, така наречената *Синтаксис образная*. Така надделяващото мнение и днес е, че „латинските“ влияния у Мелетий са в частта за морфологията, а синтаксисът *tota Graeca est*. Нашето намерение е да проверим доколко това твърдение е валидно за главата за фигуративната реч.

В проучванията на *Граматика славенския* многократно и почти дословно повтаряно се среща твърдението, че Смотрички механично е заимствал от гръцката граматика на Константин Ласкарис схеми, непригодни да предадат особеностите на църковнославянския език. Оказа се, че това мнение е изразено най-напред в старото изследване на С. Булич от 1904 г. и че неговата категоричност не е подкрепена впоследствие с по-задълбочен анализ на конкретните дялове на *Синтагма*. Така например за структурата на граматиката на Смотрички се твърди следното (Булич 1904: 176): „Внешнія схемы, въ которыхъ расположенъ матеріаль, скопированы съ греческой грамматики Ласкариса (изданной въ Миланѣ въ 1476 г.), нерѣдко вопреки всякой логикѣ и природѣ славенскаго языка“. За пряко влияние на гръцките граматика се загатва още веднъж, в краткия преглед на синтактичния дял на *Синтагма*, но за съжаление и тук Булич не влиза в детайли (Булич 1904: 178): „Синтаксису впервые отводится особая и довольно обширная часть грамматики. Влияние греческих образцов здесь очевидно“. Както обаче споменахме по-горе, граматиката на Ласкарис е замислена като елементарно въведение за не-гръци и синтактичният ѝ дял се ограничава до синтаксис на глагола, така че не би могла да е основният образец на Смотрички.

В граматиката на Мелетий Смотрички откриваме две места, които имат отношение към образната реч. Главата, озаглавена „*W* страстехъ реченѣ“ – звучна калка на *πάθη τῶν λέξεων*, описва фонологичните промени от плеонастичен и елиптичен тип, следвайки абсолютно точно последователността, в която те са изброени от античния граматик Трифон (по Cod. Voss. Leidensis) и разделението им на девет подвида. Прави впечатление, че фонологичните промени са разгледани в самия край на граматиката, като завършек на IV част – „Прозодия“ (248^r–251^v). Защо са изнесени там, става ясно от лаконичната дефиниция на Смотрички: „Страсть реченѣ еєсть реченѣ- измѣна мѣрү ради ст·хотворнү бѣваема-“. Настъпването на фонетични и морфологични промени в думите се обяснява единствено от гледна точка на необходимостта речта да се вмести в стихотворния размер. Както е известно, прозодията е най-слабата част на *Синтагма*, тъй като Смотрички игнорира прозодичните особености на украинския език и прави упорити опити да наложи метрическото стихосложение с различаването на краткости и дължини. Във всеки случай това

определение на *πάθη τῶν λέξεων* не насочва към граматиката на Ласкарис, нито към неговия образец, Трифон, тъй като и двамата започват директно с класификация на промените.

Деветте подвида на категориите „добавяне“ и „изпускане“ са следните:

1. πρόσθεσις, διαδίπλωσις, ἔκτασις, ἐπέκτασις, διαίρεσις, παρένθεσις, διπλασιασμός, παρέμπτωσις, προσχηματισμός

2. ἀφαίρεσις, ἄρσις, συστολή, συγκοπή, συναλοιφή, ἔλλειψις, πορέλλειψις (sic), ἔκθλιψις, ἀποκοπή.

Нека напомним, че Константин Ласкарис, следвайки Трифон като свой основен източник, разделя лексикалните промени на две групи – количествени и качествени; към първата (τοῦ ποσοῦ) отнася *πλεονασμός* и *ἔνδεια*, към втората (τοῦ ποιοῦ) отнася *μετάθεσις* и *μετάληψις*. Метатезата и металепсата са маркирани като неделими на подвидове – ἄτμητα.

Смотрички използва разделението на *πλεονασμός* и *ἔνδεια* на същите девет подвида, които срещнахме у Трифон и Ласкарис, спазвайки с по-голяма точност от Васкидович последователността, и оттук – съответствието по двойки „добавяне–изпускане“. От друга страна, още озаглавяването „изобилия и скудости“ натрапва на вниманието факта, че фонетичните промени са представени само с разновидностите на добавянето и изпускането; изцяло липсват категориите на качествените промени. Една вероятна причина за това е отказът на самия Ласкарис да се занимава нататък подробно с метатезата и металепсата в качеството им на „неделими“. Струва ни се, от друга страна, че първоизточникът на това ограничение, както и неволен виновник за идеята за неделимостта у Ласкарис, е самият Трифон, който отделя на преден план деветте *συζυγίαι* по признака добавяне-изпускане и добавя само по няколко думи за другите два типа промени.

Както в повечето раздели на *Правилное Синтаγμα*, и тук са предложени преводи на църковнославянски веднага след съответния гръцки граматичен термин, като ясно се вижда старанието на автора да запази при превода опозицията в двойките термини, например *πρόσθεσις* (приложе'н·е) –

ἀφαίρεσις (w/тложe‘н·e). Особен интерес за филолозите представляват примерите на църковнославянски, с които Смотрицки се опитва да илюстрира всяка фигура, така че да запази възможно най-голяма близост до стандартизираните примери от античните граматически трактати. Ето няколко от тях: πρόσθεσις – прем’дрoсть вместо м’дрoсть; ἔκτασις – тeлeсa вместо телeсa; προσχηματισμός – вpачeвe вместо вpачe; διπλασιασμός – вapрь вместо вapрь; ἄρσις – eĕство вместо eĕстeство; συστολή – бaгpaи’цa вместо бaгp-и’цa; ἔκθλιψις – сepцe вместо сepдцe.

Очевидно e, че не всичко в изброените примери бихме окачествили като поетическа лексика; нито пък при част от тях употребата на едната или другата от тези форми би имала значение за стиха, доколкото имитацията на метричното стихосложение може да приеме единствената възможна форма – на силабичен стих с постоянно ударение и определен брой срички. Вижда се също така, че подборът и редът на изброяване на промените в думата са едни и същи у Смотрицки и Васкидович с изключение на незначителни разлики като διαδίπλωσις (Смотрицки) спрямо ἀναδίπλωσις (Васкидович) и προσχηματισμός спрямо παρασχηματισμός у последния (погрешно развързване на съкращението?); на същата причина вероятно се дължи употребата на формата πορέλλειψις вместо παρέλλειψις у двамата. В заключение, източникът на *Синтаγμα* по отношение на класификацията на фонологичните промени, действително е граматиката на Ласкарис, позната в началото на XVII в. включително в Полша, а оттам вероятно и сред белоруските и украинските книжовници. Въпреки някои сходства, очевидно e, че Васкидович e ползвал като основа някое издание на Ласкарис, а не граматиката на Смотрицки, тъй като неговото описание на фонологичните промени включва метатезата и металепсата, макар на свой ред да се отклонява от Ласкарис–Трифон, като отнася към последната метаплазма и тмезиса. В този дял на граматиката и двамата автори са изцяло в гръцкия канон и това едва ли e учудващо, тъй като латинските граматисти – поради отсъствието в латински език на явление, съпоставимо с гръцките диалекти – никога не разработват в детайли класификацията на πάθη τῶν λέξεων.

На фигурите на речта Смотрички се спира в Част трета „Синтаксис“, в глава „W сѡнтаїи оѡбразноїѡ“ (232^f–236^v), където извежда девет вида на „образния синтаксис“ с приложен срещу всеки термин превод на църковнославянски. Дефиницията му гласи: „оѡбразна- сѡнтаї-с еѡсть оѡбраз глаголенѡ- проти‘в№ пра‘в‘лѡ сѡнта‘їеѡс, ‘ск№сны писа‘теле‘ у„потребле‘н-емъ ѡ„тве‘ржены‘ѡ. Схи‘мата и„л’ оѡобрази се- сѡнта‘їеѡс с№т„ь дев-тъ“.

Тук сме подбрали някои от примерите, с които Смотрички онагледява функцията на синтактичните фигури:

- прос»εс·с – пр‘ложе‘н·а̇ (Давель Апо‘столь, Т·мо»е‘ѡ патриархъ)
- с÷некдохи‘ – w\$б©т·е (lw‘сифъ кра‘сень л‘цемъ, їх·лле‘ѡ скоръ ногама)
- сч‘н»ес·с – сложе‘н·е (братиѡ мно‘зи, хастъ и„збиты, частъ...)
- зе‘вгма – спр-ζε‘v·е (повиновение други, ‘ѡстина же ненависть родить)
- сч‘ллθї·с – w„с-че‘н·е (вξ‘ини и во‘вода побэдиш-)
- прξ‘лиї·с – предвз-‘т·е (братие мои измрьш-, ѡаковъ въ Вини, Стефанъ въ Краковъ)
- а„нтѡ‘птѡс·с – мэстопаде‘ж·е (Петру їѡсть ‘„м-)
- е„наллагθ‘ – ‘„змѡне‘н·е (вещь вредна їѡсть клеветати)
- е...ллинѡ‘смъ – е...ллинѡ‘смъ (цэломудрное смирен·-)

Едно сравнение с таблиците на класификациите в гръцките граматика показва, че фигурите на Смотрички могат да се разпределят по четворната схема *adiectio – detractio – transmutatio – immutatio*, но все пак представят различен модел, който само с известна манипулация може да се нагоди към *ratio quadripartita*. Гръцката терминология, която Смотрички използва, несъмнено е заета от византийските трактати Περї σχημάτων, но системата, в която я разполага, сочи влияние на латинската традиция, и по-конкретно на тенденциите към опростяване и педагогическо инструментализиране на учението за фигурите. Смятаме, че източникът на тази традиция би могъл да бъде Филип Меланхтон, не само с граматиките си на двата класически езика, но и с двете реторики, които упражняват огромно влияние в Европа. В *Грамматика*

на латинския език³⁰ той отделя малка група на собствено граматическите фигури, без да ги разделя на подвидове и без да предпоставя наличието на система зад тях. Седемте фигури, които изрежда, са следните (тук привеждаме само по един от използваните примери към всяка): 1) *evocatio* (*Ego Vergilius lego*); 2) *synthesis* (*Pars epulis onerant mensas*); 3) *zeugma* (*Semper honor nomenque tuum laudesque manebunt*); 4) *syllipsis* (*Remo cum fratre Quirinus ... iura dabant*); 5) *prolepsis* (*milites redeunt, hic ex Hispaniis, ille de Galliis*); 6) *antiptosis* (*phasellus ist ... ait fuisse navium celerrimus*); 7) *enallage* (*amantium irae amoris redintegratio est*). Вижда се, че с изключение на фигурата на добавянето тази група съвпада с изброените от Смотрицки „образи“. Разбира се, в *Синтагма* преобладават примерите от Св. Писание, докато Меланхтон съчетава цитати от Теренций и Катул с цитати от Евангелията, но самата структура на примерите е сходна.

Нека се върнем отново към по-късните издания и преработки на *Синтагма* на Балканите. В изданието от 1755 г. от Римник, за което по-горе споменахме, че е било част от личната библиотека на Неофит Рилски, не е споменато името на Смотрицки като автор. Учението за образния синтаксис е изложено на листа сл.д - с,м^v, а за фонетичните промени – на с,г - с'е. След тях идва т.нар. „Чин технологии“ с въпроси и отговори по разгледаните теми, в което обаче не са включени теми от образната реч.

В преработката на *Синтагма* от Аврам Мразович от 1794 г., публикувана под името *Руководство къ славянстей грамматице*, граматиката се състои от пет части – ортоепия, прозодия, ортография, етимология (или художнословие), синтаксис (или съчинение). Липсва както главата за фонетичните промени, така и за образния синтаксис; в съображенията си Мразович, който се опитва да осъвремени граматиката за своите сънародници, вероятно се е водил именно от неприложимостта на „гръцки схеми“ в така наречения сърбо-славянски език. Това обаче се отнася в по-голяма степен до *πάθη τῶν λέξεων*. Колкото до граматическите фигури, те са извадени от граматиката само за да се появят в следващия труд на Мразович – *Руководство къ славенском красноречю, во употреблен е любителеѣ славенскаго языка*, което е отпечатано през

³⁰ Тук се позоваваме на лайпцигското издание от 1563 г., *Grammatica Philippi Melanchthonis Latina iam denuo recognita et locupletata*. Lipsiae, in officina haeredum Valentini Papae, M.D.LXIII, 369–376.

1821 г. в Буда³¹. Този труд на Мразович е сравнително малко известен, тъй като е бил за кратко време в употреба; през 1855 г. подробното ръководство по реторика на Джордже Малетич го измества в училищата и остава основното школко пособие до края на XIX в. Тази е и причината едва в последните години да се установи основният образец на Мразович – въведението в реториката на унгарския учен Йозеф Григелй, което вижда бял свят в Буда през 1809 г.³². Особено показателна за връзката на труда на Мразович с *Institutiones oratoriae*, и отгук – със средновековната традиция на *septem artes liberales*, е застъпената у двамата автори концепция за красноречието (*eloquentia*) като надреден термин, обединяващ трите изкуства: граматика, логика и реторика. Самата структура на ръководството на Мразович възпроизвежда подредбата на трите дисциплини в тривиум: първа част е озаглавена „W† Грамматѣцэ“, втора част – „W† Логѣцэ (умослов·)“, трета – „W† Р’тор·цэ“. Някои различия в дефинициите на двамата автори все пак предполагат и други, още неуточнени източници на ръководството на Мразович, като логичната посока на дирене сочи към немските и руските въведения в реториката в периода между XVI и края на XVIII в.

Това, което ни занимава в *Ръководство по славянско красноречие*, е отношението му към църковнославянската граматика на същия автор, издадена за пръв път през 1794 г. Както отбелязва в предисловието с нескрита гордост Мразович (Мразович 2002: v–vi), тази граматика, издадена двадесет и пет години по-рано и налична във всички добре уредени училища, се ползвала и в чуждите страни. Необикновеният ѝ успех не е повторен с труда по реторика на Мразович, макар той да е предназначен не само за учениците, но и за всеки „славенскаго витийства рачитель“ и да е допълнен с петнадесет примерни текста на „сърбославянски“ в стих и проза за практически упражнения във всеки подвид на реториката. Твърде вероятно *Ръководство по славянско красноречие* не постига целите си, тъй като почвата за неговия по-широк прием – преди всичко натрупването на достатъчно преводна литература от антични и

---

³¹ В нашето изследване сме ползвали фототипното издание „Аврам Мразовић. Руководство к славенскому красноречіу“. Нови Сад: Сомбор, 2002, подготвено от М. Пижурица и Ст. Бербер като том от поредицата „Матица Српска. Одељење за књижевност и језик“.

³² Josephus Grigely. *Institutiones oratoriae*. Budaë, 1809. По-подробно за това издание вж. предговора на Войслав Йелич към фототипното издание (Мразович 2002: 7–10).

съвременни езици – още не е подготвена. Аналогично явление наблюдаваме в България, където цяла плеяда от начетени автори на учебници по реторика изниква през 60-те и 70-те години на XIX в., докато предходните три десетилетия не дават плодове въпреки достъпа до няколко подробни ръководства по реторика на гръцки език.

С тропите и фигурите Мразович се занимава в Част трета (Реторика), глава трета (Elocutio), 135–161. Към тропите той отнася редом с метафората, метонимията и иронията, също и синекдохата, както бихме очаквали в съвременните европейски реторика. Примерите, които преимуществено използва, са стихове от Овидий, *Метаморфози*, *Любовно изкуство*, *Тъги*. По същественото за нас е, че Мразович отнася към синекдохата също и металепсата (Пр·т·е), а към иронията – хипербатона. (141) Метал'пс·съ аѳсть еѳгда wК еѳд'нагw речен·-, еѳже разНемэт' дрНөгое, аѳк' по степенемъ къ немНе пр'ход'мъ н. п. По нэк'хъ зр- Царства мо-, уд'влюс- класэхъ; то ест' по нэк'хъ лэтэхъ, wГ класъ бо разНемэетс- Жатва; wГ Жатвы лэта. Както е лесно да се забележи, в дефинициите си Мразович следва плътно Квинтилиан, VIII, 6, но заменя примерите от *Обучението на оратора* с библейски цитати.

Фигурите на речта (143–148) съгласно традиционното определение са дефинирани като фигури, които изгубват природата си, щом нещо в реда им се промени. Способите, по които се образуват, са три: пр'дан·е (adiectio), у·т·е (detractio), подоб·е (similitudo). Мразович изброява девет фигури, образувани чрез добавяне (repetitio, conversio, complexio, conduplicatio, climax, synonymia, traductio, epitheton, polysyndeton), три фигури на изпускането (ellipsis, asyndeton, synectosis) и три фигури, образувани чрез принципа на подобие (paronomasia, similiter cadens, similiter desinens). Така изложеното учение за фигурите на речта далеч надхвърля простичката класификация на Смотрицки и заимства термини и примери както от Квинтилиан, така и от по-ранната *Реторика към Херений*.

Още една преработка на *Синтагма* се появява с граматиките на Георгиос Захариадис. Тъй като в сравнение с Мразович този възрожденец е сравнително малко познат, ще го представим накратко. Той е родом от Тесалия, както казва в пролога към *Славянска граматика*. Получава образованието си в училището в Трикала (Трики) и скоро след това се установява в град Земун (недалеч от Белград), който по това време принадлежи към унгарските територии на Хабсбургската монархия, а след руско-турската война (1768–1774) добива

особено стопанско значение, тъй като лежи на границата между Турция и Австро-Унгария. Тук се стичат преселници от различни части на Балканите, преди всичко православни гърци и сърби. През 1794 г. гръцките заселници в Земун основават собствено училище, наречено Ἑλληνομουσεῖον (Papadrianos 1976: 82–84). Именно в това училище, в което изпращат децата си не само гърците, но и унгарците и немците от Земун, Белград и околностите, Захариадис преподава от 1799 г. до 1806 г. и от 1811 г. до 1820 г. От 1821 г. Захариадис преподава славянска граматика в сръбското училище в Шабач. През 1816 г. завършва обемната си граматика на старогръцкия език³³, написана на новогръцки, но предназначена не само за гръцките ученици от Земун, а също за славяните и немците, които посещавали това училище. По тази причина Захариадис предава някои места и заглавните редове успоредно на славянски и на немски език. Докато преподава в сръбското училище в Шабач, за да облекчи урока по граматика, той написва през 1824 г. едно подробно въведение в славянската граматика. То е отпечатано през 1830 г. в Буда под заглавието *Ръководство к Славенской грамматици съдържаще праволаголание, гласударение и правописание на употребление часловаца и псалтираца*. През същата година Захариадис пише една голяма славянска граматика за по-задълбоченото образование на учениците си. Тя е отпечатана в Буда през 1832 г., под заглавието *Славенска граматика, съдържаща етимолог·φ´ сνнтаї·сь*. Сочинена Геврг: Захар·-дисомъ у Шабц№ град№ Сербскомъ, лэта 1824 на употреблен·е вовэренне м№ юности Сербске. Grammatik der Slawischen Kirchnsprache. х Б№дм№, писмены Кралэвскога Все№чилища Пештанскога, 1832. По мнението на Пападрианос (Papadrianos 1976: 90) при разделянето на материала Захариадис се е водил по образа на своята гръцка граматика, като дори озаглавяването ѝ е възприето до най-малкия детайл. Сходствата в структурирането на двата труда обаче свършват дотук. Подобно на Мразович Захариадис напълно изключва от своята граматика на църковнославянския главата за фигурите, при все че подробно ги е разгледал в по-ранната си гръцка граматика.

---

³³ Γραμματικὴ ἑλληνικὴ, περιέχουσα τὸ ἐτυμολογικὸν καὶ τὸ συντακτικόν, συνταχθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Ζαχαριάδου, Ἑλληνοδιδασκάλου τοῦ Ζέμονος. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αυστρίας, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Ἰωάννου Σνύρερ, 1816.

В Граμματικὴ ἑλληνικὴ Захариадис предлага следната класификация на фигурите: в дял Α', 400–403, са изложени фонологичните промени, които той нарича „граматически фигури (Περὶ τῶν παθῶν τῶν λέξεων ἢ τῶν γραμματικῶν σχημάτων). Те са следните: πρόσθεσις, διπλασιασμός, ἀναδίπλωσις, ἐπένθεσις, παρέρπτωσης, προσχηματισμός ἢ παραγωγή, ἀφαίρεσις, συγκοπή, ἀποκοπή, μετάθεσις, ἀντίθεσις, συναίρεσις ἢ κρᾶσις, διαίρεσις ἢ διάλυσις, τμησις. В дял Β', глава Περὶ τῶν σχημάτων τῆς συντάξεως Захариадис изброява синтактичните фигури, а именно: ἐναλλαγή, ἀντίπτωσις, ἔλλειψις, πλεονασμός, περίφρασις, ἀσύνδετον, πολυσύνδετον, ζευῆγμα, πρωθύστερον, ἀρχαϊσμός.

Ако в главата за промените в отделната дума няма изненади, то в частта за синтактичните фигури Захариадис несъмнено е изпитал влиянието и на други източници освен на съвременните му гръцки граматика. За да покажем кои са тези източници, сме съпоставили класификацията на Захариадис с тази на Смотрицки и с трактата *De figuris* на Jean Despautère от 1512 г. На мястото на последния бихме могли да подберем трактатите на Антонио Манчинели, Петер Мозеланус или някое друго от онези 180 издания на учебниците за фигурите и тропите, които излизат между 1489 г. и 1620 г. (Маск 2011: 225), без това да промени съществено разпределението в таблицата.

Таблица 3.

Смотрицки (1619)	Захариадис (1816)	Despauterius (1520)
прос»ес·с	πλεονασμός περίφρασις	Appositio
сч'ллθ'·с зе'νγμα с÷неқдохи' прξ'ли'·с	ἔλλειψις (ἢ συνεκδοχή) ζευῆγμα ἀσύνδετον	syllipsis zeugma prolepsis synecdoche evocatio*
	πρωθύστερον	
е„наплагθ а„нт'п'птws·с	ἐναλλαγή (ἀντιμέρεια) ἀντίπτωσις	Antiptosis
сч'н»ес·с	πολυσύνδετον	Synthesis

е...плинѣсмъ	ἀρχαϊσμός	
--------------	-----------	--

*Evocatio – терминът е добавен от Александър де Вила Деи в *Doctrinale* (ego et tu legimus)

И така, ако сравним горната с таблица 2., ще забележим, че тук прозира друг класификационен модел, макар разликите да не са големи. Симптоматично е отсъствието на метатезата, която е задължителна част от четворната система в разгледаните гръцки граматика; единствено при Захариадис тя е представена с ὕστερον πρότερον. Колебанието в статуса на синекдохата (елипса или не) също е податка към Квинтилиан, IX. 3. 58. Но преди всичко това е една силно обобщена група на граматическите фигури, резултат от тенденцията към консолидация и строго разпределение на фигурите по класове, която се проявява най-напред в латинската традиция и в която в резултат на постепенното наслагване и същевременно редукция на термини от *Ars maior* на Елий Донат, *Institutiones grammaticae* на Присциан и *Doctrinale* на Александър де Вила Деи постепенно се откроява „чистата“ група на *figurae constructionis*: appositio, evocatio, syllepsis, prolepsis, zeugma, antiptosis, synthesis, synecdoche.

Заклучение

В наблюденията си върху някои специфики на възрожденската поетика К. Топалов (Топалов 1979: 66–67) обръща внимание на факта, че там, където в ранната ни възрожденска поезия се откриват различни варианти на основните видове тропи и фигури, те се използват като заети наготово трафарети, като формален определител на литературния род. Източникът на този образен език, в който поетическата лексика има предимно библейски характер, е църковният канон. Целта на нашето изследване, от друга страна, беше да покаже, че навлизането на същинската рефлексия върху природата на фигуративното, която стъпва върху науката за езика и подготвя основата за проходащата литературна критика, закономерно се случва не в рамките на този канон, а в класните стаи на възрожденското училище. Учението за образната реч (като усвояване на терминологическия апарат и натрупване на филологическа култура) навлиза в българската образователна и литературна среда най-напред през ранните възрожденски граматика, които изпитват влиянието на гръцките

образци и е част от общата реакция спрямо езиковия въпрос в новата гръцка литература. В ранния период от формирането на филологическата култура на Балканите – първата третина на XIX в., се появяват първите по-пълни и критични гръцки граматика, в които са интегрирани синтаксисът, и съответно – различните теории за фигуративната реч.

През втората половина на века условията рязко се променят; новооткрилите се възможности за директна комуникация със Запада правят ненужно посредничеството на гръцкия език; все повече български учители се подготвят в европейските университети и в Русия. Моментът на преход от пасивна към активна употреба на фигуративния език съответства на появата на първите популярни въведения в реториката на български език – ръководствата по словосъчинение и словесност на Янко Кочев (1868), Сава Радулов (1871), Тодор Шишков (1873), Филип Велиев (1873) и Добри Войников (1874). Общото за всички тях влияние на френските и руските източници създава впечатлението, че учението за фигурите и тропите навлиза в България изцяло моделирано от западноевропейските антологии с ораторска проза и от меродавните през XVIII–XIX в. в Западна Европа и в Русия трактати по реторика.

Една от целите на нашето изследване беше да коригира тази представа и да насочи вниманието към онези автори от началото на XIX в. на Балканите, които включват в съставените от тях граматика отделна глава за фигурите на речта, набелязвайки онази естествена граница, до която се простира все още обхватът на граматическия урок в началото на XIX в.

Както е логично да се очаква, учението за фигурите на речта е застъпено главно в граматиките на старогръцкия (и по-рядко на съвременния гръцки език) на авторите, представящи различните локални школи в Гърция. Този интерес е напълно закономерен в контекста на езиковия спор, в който темата за варваризмите и солицизмите добива нова актуалност. Трудно е да се намери учебник по синтаксис от първата половина на XIX в., в който да липсва глава за фонологичните промени, разглеждани като еквивалент на варваризмите, оправдан в така наречения „поетически диалект“ и за синтактичните фигури като еквивалент на солицизмите, допустим при пестелива и адекватна употреба за разнообразяването на речта. Основният източник за представянето на първата

група, τὰ πάθη τῶν λέξεων, е граматиката на Константин Ласкарис от XV в., която в главата за фонологичните промени следва почти дословно трактата на античния граматик Трифон. Класификациите на синтактичните фигури, от друга страна, са синтез от кръстосаните влияния на късноантичните и византийските трактати за фигурите и тропите и от систематизациите на фигурите на основата на *ratio quadripartita* в латинската реторика и граматика.

На този фон учебниците по синтаксис на гръцкия език на Емануил Васкидович и Георгиос Захариадис, предназначени за българските и сръбските училища, сякаш остават изолирано явление. Трудът на Васкидович, сравнен както с ранните възрожденски граматика на българския език, така и с по-прагматично ориентирани гръцки граматика на Неофит Рилски или на Константин Фотинов, едва ли е използван извън класните стаи на свищовското училище. Сравнително по-широк прием намира гръцката граматика на Захариадис поради факта, че основаният в Земун Ἑλληνομουσεῖον се посещава както от децата на гръцките заселници, така и от сърби и немци. Това, че преподаването на сложното и отразяващо особеностите на гръцкия синтаксис учение за граматическите фигури не е адекватно на нивото и нуждите на езиковото обучение в началото на века, се потвърждава от наличието на втора „пресечена“ традиция без развитие на Балканите. Граматиката на църковнославянския език на Мелетий Смотрицки е добре позната на Балканите, но конкретният дял, посветен на „образния синтаксис“, не е реципиран в обработките на *Синтаγμα* от сръбските книжовници. Показателно е, че в граматиката си на църковнославянския език Георгиос Захариадис повтаря в голяма степен структурата на по-ранната си гръцка граматика, но премахва изцяло дела за фигуративната реч. Авраам Мразович, от друга страна, не включва главата за граматическите фигури в славянската си граматика, а я разработва изцяло в рамките на ръководството си по славянско красноречие. Така значението на труда на Смотрицки се ограничава до ролята му на паралелен на класическата реторика преносител на влияния и класификации на фигурите на речта от латинската граматическа традиция на Запад.

Трябва да изминат още три десетилетия, за да възникне в българското възрожденско училище необходимата среда за реципиране и адаптиране не само на теориите на *inventio* и *dispositio*, но и на реторическия код на *elocutio* –

непрекъснато преработваната, но винаги представяна като изчерпателен списък класификация на фигурите на речта и мисълта, подчинена на стремежа да бъде организирана в кохерентна и функционална система. По ирония на съдбата този момент, за който Васкидович подготвя българската образователна среда с въведението си в доктрината за граматическите фигури, съвпада с края на традиционната реторика на Запад и с отслабването на знаковата функция на фигурите заедно с мрежата от отношения, които са ги обединявали векове наред в една система. Изчезването на главите, посветени на фигурите, от възрожденските граматика през втората половина на XIX в. и пренасянето им изцяло в първите ръководства по словесност и красноречие, е знак за раздяла със схоластицизма на граматическата традиция и за модернизирането на граматическото изкуство (в смисъла на τέχνη, а не на ἐμπειρία) под влиянието на филологията на Западна Европа.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Булич 1904: Булич, С. К. *Очеркъ истории языкознания въ России*. Т. 1. (XIII в. – 1825 г.). Санкт-Петербург, 1904.
- Велковска 1986: Велковска, Е. Трактатът на Георги Хировоск „За тропите“, неговият славянски превод и византийската реторическа традиция. – *Старобългарска литература*. Т. 19, 1986, 75–83.
- Вунчев 2013: Вунчев, Б. Граматики, речници и други помагала за изучаване на гръцки език в България до Освобождението. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Факултет по класически и нови филологии, т. 104, 2011, 153–240.
- Вълчев 2008: Вълчев, Б. *Възрожденските граматика на български език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Вълчева 2010: Вълчева, Др. Скрита рецепция на Плутарх в българската учебникарска книжнина през Възраждането. – В: *Studia Classica Serdicensia. T. 1. Musarum semper amator*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010, 231–243.
- Гунев 1988: Гунев, Ив. *Емануил Васкидович и неговото славяно-българско училище*. София: Издателство на ОФ, 1988.
- Динеков 1985: Динеков, П. (ред.). *Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1 (А–З)*. София: Издателство на БАН, 1985.
- Добрев 1985: Добрев, Ив. *Грамматически съчинения*. – В: Кирило–Методиевска енциклопедия, Т. I, 1985, 530–534.
- Дылевский 1958: Дылевский, Н. Грамматика Мелетия Смотрицкого у болгар в эпоху их Возрождения. – В: *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 14, 1958, 461–473.
- Женет 2001: Женет, Ж. *Фигури. Из Фигури I, II, III*. Съст. и прев. от фр. М. Янакиева. София: Фигура, 2001.

- Мразович 2002: Аврам Мразовић. *Руководство к славенскому красноречію*. Матица Српска. Одељење за књижевност и језик. Нови Сад: Сомбор, 2002.
- Пенев 1977: Пенев, Б. *История на новата българска литература. Том втори. Българската литература през първата половина на XIX век*. Под редакцията на П. Зарев и Ив. Сарандев. София: Български писател, 1977.
- Петканова 1992: Петканова, Д. (съст.). *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. София: Петър Берон, 1992.
- Стоянов 1957: Стоянов, М. *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806–1878*. София: Наука и изкуство, 1957.
- Топалов 1979: Топалов, К. Някои проблеми на поетиката на възрожденската поезия. – В: Динеков, П., Цв. Унджиева (ред.). *За литературните жанрове през българското Възраждане*. София: Издателство на БАН, 1979, 63–80.
- Яременко 1986: Яременко, П. К. *Мелетий Смотрицкий: життя і творчість*. Київ: Наукова думка, 1986.
- Barwick 1957: Barwick, K. Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik. – In: *Abhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig*, Phil.-historische Klasse, Bd. 49, Hft. 3. Berlin, Akademie-Verlag, 1957, 88–111.
- Buttmann 1877: Buttmann, Al. *Des Apollonios Dyskolos Vier Bücher über die Syntax*. Übersetzt und erläutert von Alexander Buttmann. Berlin: Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 1877.
- Calboli 1998: Calboli, G. From Aristotelian λέξις to elocutio. – *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*. Vol. 16, 1/1998, 47–80.
- Conley 1986: Conley, Th. Byzantine Teaching on Figures and Tropes: An Introduction. – *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*, Vol. 4, 4/1986, 335–374.
- Karantzola 2007: Karantzola, E. From Humanism to the Enlightenment: The Teaching of Ancient Greek and its Grammar. – In: Christidis, A. (ed.). *A History of Ancient Greek: From the Beginning to Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2007, 1241–1249.
- Kirchner 2007: Kirchner, R. *Elocutio: Latin Prose Style*. – In: Dominik, W., Hall, J. (Eds.). *A Companion to Roman Rhetoric*. Blackwell Publishing, 2007, 181–194.
- Mack 2011: Mack, P. *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*. Oxford University Press, 2011.
- Merry 2004: Merry, Br. *Encyclopedia of Modern Greek Literature*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2004.
- Papadrianos 1976: Papadrianos, I. A. Der griechische Gelehrte Georgios Zachariadis und sein Beitrag zum slawischen Schrifttum im 19. Jahrhundert. – *Balkan Studies*, Vol. 17, 1/1976, 79–91.
- Pechlivanos 2007: Pechlivanos, M. The Teaching of (Ancient) Greek Grammar and the Modern Greek Enlightenment. – In: Christidis, A. (ed.). *A History of Ancient Greek: From the Beginning to Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2007, 1250–1258.
- Plett 2001: Plett, H. Modernizing Classical Rhetoric. – *Revista de Rétorica y Teoría de la Comunicación*, Año I, 1/2001, 125–132.
- Reynolds 1996: Reynolds, S. *Medieval Reading: Grammar, Rhetoric and the Classical Text*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Schenkeveld 2000: Schenkeveld, D. M. Why No Part on Syntax in the Greek School Grammar? Solecisms and Education. – *Histoire, épistémologie, langage*, t. 22, 2000, 11–22.

THE GRAMMATICAL FIGURES OR THE HISTORY OF ONE CHAPTER IN THE
ENLIGHTENMENT GRAMMARS ON THE BALKANS

(Summary)

This study examines the history of one of the most conservative, and in the same time, the most controversial chapters in the Balkan grammars of the Greek language in the early XIXth century. The doctrine of the grammatical figures, from its first appearance in the syntactic theories of the Hellenistic Age up to the manuals of the Greek Enlightenment in the XIXth century has always been an ambiguous one. Quintilian's distinction in *Inst. orat.* IX. 3. 2–4 between *genus grammaticum* and *genus rhetoricum* in the vast group of the figures of speech underwent a long development through the late antique and the medieval treatises on tropes and figures. In the syntactic manuals of the Greek Enlightenment scholars it interfered with the Byzantine rhetorical tradition of *Περί σχημάτων*. The grammars of two Byzantine émigrés, Konstantin Laskaris and Theodor Gaza, proved to be the most important mediators of ancient theories on the nature of the figurative language in its relationship with the barbarisms and soloecisms. This paper is conceived as a survey of the treatments of the grammatical figures in the Greek grammars of several Greek, Bulgarian and Serbian authors in the beginning of the XIXth century. It examines the changes in the classification schemes in the syntactic manuals corresponding to the authors' attitude to the language question and to the modern linguistic theories of the West. Another source of influence on the treatment of the figures has been traced back to the Church Slavonic grammar of Meletij Smotrickij and its adaptations on the Balkans.